

હોંડા અંધારેથી

★

મેહિસમ ગોહી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી]

પ્રતિક્રમાક ૨૭૦૮૮ કિમલ ૨-૮-૦

ગ્રંથનામ હિંદી સંધારેશ

વર્ગિક ૬૪૦૨: ૨

49

સાગર કાર્યાલય

અમદાવાદ તથા વિકેતા

સંપાદક: રમણલાલ.

હિંડા અંધારેથી

મૂળ લેખક : મેક્સિમ ગોર્કી

વેશાંતરકાર : ગિરીશ ભચેચ

સોલ એજન્ટ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઇટ સંગ્રહ
૨૭૦

પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ. સ. ૧૯૪૮
કિંમત: અઢી રૂપિયા

પ્રકાશક :
શંભુલાલ જગશીભાઈ શાહ
નૂર્નર અંચરત્ન કાર્યાલય
મીંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

મુદ્રક :
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ
આ ર દા મુ દ્ર જ્ઞા લ ય
પાનકાર નાકા, અમદાવાદ.

अ र्प ण

भारां स्वर्गस्थ मातपिताने,
गिरीश लयेद्य

પ્રસ્તાવના

પુસ્તકોએ વાચકો માટે ખૂબ માનસિક બોલે વધારી દાખો છે. છતાં નિત્ય નવીન લખાણે જ બળ છે. પણ દરેક પુસ્તકને પોતાનું ક્ષેત્ર છે—મર્યાદા છે. આ નાટકની મર્યાદા—ક્ષેત્ર આ પ્રસ્તાવના દ્વારા રજૂ કરું છું, તેમાં ક્ષતિઓ માટે દરગુજર કરશે.

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्ममम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

મુઝા તો દરેકની ઉપર મુજબ જ હોય છે. પણ જ્યાં લગી માણસ પોતાને પોતે જ સંપૂર્ણપણે ઝોગાખતો નથી ત્યાં લગી દુઃખ અને સુખ બંનેની વ્યાખ્યા નિર્રથક છે. સુખ અને દુઃખ એ અનુભવી તો સૌ જાણે છે, પણ માણસો શેનાથી દુઃખી થાય છે? આ પ્રશ્નનો આપણા જવાબ તો આટલો જ કે માણસને અણગમતું કંઈ મળી જાય તો એ જરૂર દુઃખનો ભાર લઈને ફરશે, કંઈ ગમે તેવી ચીજ હાથ લાગે તો પોતાને સુખી માનશે.

આ નાટકમાં આવતો લક્ષ્મણ આવું જ કરે છે. આ નાટકની બધાં જ પાત્રો ધૃષ્ટાત્મક, ગરીબીથી ભરપૂર અને વણા દંદો અને ગ્રંથીઓના શબ્દો વચ્ચે ખેંચાતા, અસમાન જીવતાનો મેળો છે. શોક દુઃખમાં ડુબેલાઓ પોતાની વાર્તા એક યા બીજા પ્રકારે વ્યક્ત કરે છે. શા માટે? એ ધરડા યુદ્ધ

લક્ષમણને સત્ય, નીતિ આ બધા કરતાં માનવી વધારે મોંઘિ લાગે છે, એને મન માનવી અદ્ભુત છે.

આજની દુનિયાને જરા દેખીએ તો જણાશે કે માનવીનાં મૂલ્ય માટી કરતાં સોંધાં થઈ ગયાં છે. પથ્થરની વિસાતમાં પણ માણસ માણસને ખપતો નથી. એનું સીધું પરિણામ આત્મઘાતક આવ્યું છે. માણસે જીવનવિકાસનું ક્ષેત્ર ખોઈ નાખ્યું. કુદરત કોઈ કામ કાલે રહેવા નથી દેતી. માણસની કિંમત ઘટી તો મૂડીની કિંમત વધી. માણસ મોટો નહિ—એની મજૂરી (જેને કેટલાક સેવા કહે છે) મોટી નહિ. જગતમાં મદાનમાં મદાન વાત હોય તો તે મૂડી. આ વાતથી તો માણસની કિંમત શૂન્યથી પણ ઘટીને ગોઈ થઈ. માણસ ધરતીનો જાયો મટી બોળે જાન્યો. એને જન્મવાનો હક ઓછો કરવા પ્રયાસ થાય છે, માણસને જીવવાના હક ઓછા થાય છે. વધારે માણસોએ જન્મવું નહિ (એટલે સંતતિનિયમન કરવું) અને જે જન્મ્યા હોય તેના પિનાશ કરવો (યુદ્ધ, જુખમરો, ખેડારી વગેરે સાધનો યોજવા) આ થઈ આપણી અત્યારની વ્યવસ્થાની વાત.

મેકસીમ ગોર્કી આ વાતનો ઉકેલ શોધે છે. એ આ નાટકમાં જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. આવા કપરા સંજોગોમાં “ માણસો જીવે છે શા માટે ? ” એનો ઉત્તર પણ તે પોતાની રીતે જ આપે છે. “ કંઈક અદ્ભુત બનવાનું છે, કંઈક અમત્કાર થવાનો છે. તેવી આશાએ માણસ જીવે છે.” આના સમર્થનમાં નાટ્યકાર કહેવડાવે છે, બધા જ આવી રીતે જીવતા હોય છે, પણ એક માણસ આવે છે અને જગતને પ્રગતિના પંથે વીસ વર્ષ આગળ લઈ જાય છે...” નૃત્યનો વિષય ખૂબ તુચ્છ થઈ ગયો હતો. નપાવટ કાથોમાં જઈ પડ્યો હતો. એક ઉદયશક્તિ આવે છે અને નૃત્યને નવી દૃષ્ટિ મળે છે. નૃત્યકારોના પ્રગતિ કરવા માર્ગ સૂઝે છે. તેવી જ રીતે વિશ્વુ દિગંબર, રાજા રવિવર્મા, મહાત્મા ગાંધી જગતને નવી દિશામાં પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રયાણ કરાવી ગયા. આવા જ કોઈ ઉદ્ધારકની રાહ એતા માણસો જીવે છે.

પણુ આવો ઉદ્ધાર આવે તે પહેલાં દુષ્ટ અને કલંકિતોને ઉદ્ધાર શક્ય નથી. આપણી સરકારે તેમને સુધારવા જેલ ભેગા કરે છે. લક્ષ્મણ તો તેને માટે કહે છે. “જેલ માણસને સુધારી શકતી નથી. એકલો માણસ જ-હા, માણસ જ માણસને સુધારી શકે છે.”

આ સુધારાની બિંદગી કેવીક છે? “રોજ સવારે આપણે આઠ-ભરી ડ્રાઈયારી કરતાં ઊડીએ છીએ.” “આપણને લાગ્યા કરે છે કે રોજ આપણે કપડાં બદલ્યાં સિવાય કશું જ ક્યું નથી.” આ બધાં જ વાકયો નાટ્યકારનાં છે. આ બિંદગી જીવનારાઓ ઉમરાવ, કાશી, બખ્ષો, નાયક, વેલજી, સંતોષ, નાથી, સતાર, નારાયણી અને બીજા અનેક જીવનની એક જ વિષમ અને સંતોષકારક બાબુ રજૂ કરે છે. મહાદેવ એક પોલીસમેન છે. એ કાયદાનો રક્ષક છે, છતાં તે પણ આ પાત્રોના એક અંગ જેવો જ થઈ ગયો છે.

આ નાટકને વાર્તાતંતુ નથી, પણ માણસના જીવનનો ધનકાર દરેક સંવાદ અને પ્રસંગમાં સંભળાય છે.

આ નાટકમાં દર્દનાક કહાની નથી, પણ દર્દોની દવા અને સારવારનું ઔષધાલય નાટ્યકાર મેક્સીમ ગોર્કીએ તૈયાર ક્યું છે. દર્દીને માટે રામબાણુ અક્સીર દવાઓ કે મલમો નથી, પણ વિચારો જ આ નાટક રૂપી ઔષધાલયમાં મળે છે. તમે, હું અને જગત, બધાં જ આ નાટકના પાત્રોના જેવા જ રોગથી પીડાઈએ છીએ. આપણા રોગની હકીકત અને સલાહનું બનેલું આ નાટક છે.

તખ્તાલાયકીનો પ્રશ્ન ભજવનારાઓ અને દિગ્દર્શકો માટે રહેવા દેવો જોઈએ, છતાં મને તો જણાયું છે કે આ નાટક જરાક કાળજી રાખીએ તો સરળતાથી તખ્તા ઉપર રજૂ કરી શકાય તેવું છે. આંખને આંજી નાખે તેવી તખ્તાની સામગ્રીની જરૂર નથી. પ્રકાશ-ચોજના પણ વિપૂત્ર ન હોય તો પણ ચાલે તેવું છે. આધાર રૂક્ત અભિનય ઉપર છે. દરેક પાત્ર સારી રીતે સમજાય તો સળંગ નાટક

દીપી જો તેમ છે. કહેવાય છે કે રશિયામાં તો આ નાટક બહુ જ સફળતાથી ભજવાયું છે, અનેક વાર ! નાટક તો દશ્યકાવ્ય છે. એ ભજવાય નહિ-લોકો જુએ નહિ તો નાટક જ્ઞાનું ? નાટક તો વારંવાર ભજવાવાં જ જોઈએ.

ઝીંડી ગહનતા

મેક્સીમ ગોર્કીનું “Lower Depths” નાટક, તેની અંદરથી નિપજતા સુંદર વિચારો અને પાત્રાલેખનના સંગીત માટે અત્યુત્તમ છે. આ નાટક રશિયામાં ઘણી જ સફળતા પામ્યું છે. વિવેચકો જો કે આ નાટકની કદર કરવા માટે સહમત નહતા. તેમને નાટકનો “સંદેશો” કંઈક ખૂંચતો હતો. આ નાટકમાં આવતો લક્ષમણ (ગોર્કીનો લુકા) દિવાસાપૂર્ણ જૂઠાણાંઓ કહી દરેકને આશ્વાસન આપે છે, તે શું ગોર્કીનો અંદેશવાદક છે ? તેના વિચારો શું ગંભીર લેખવાના છે ? વગેરે ચર્ચાઓએ આ નાટકમાંથી સર્જાતી કળા કે જે જીવનની ગંભીરતાથી પરિપૂર્ણ થઈ અને અદ્વિતીય પાત્રાલેખનવાળી છે—તેનું મૂલ્યાંકન વિશેષતઃ અટવાવી દીધું છે.

જો કે ગોર્કીનું આ નાટક ક્ષતિઓ વગરનું જ છે તેમ તો કહી શકાય તેમ નથી. આ નાટકના ચોથા અંકમાંથી આપણી આગળથી રસદાયક પાત્રો અદશ્ય થઈ ગયાં છે તેથી તે અંક રસહીન, ચર્ચાર્પદ અને હેતુવિહીન બની જાય છે. તેમાંય નાયકનું મરણ અચાનક અને અકારણ્ય હોઈ વાચક અને પ્રેક્ષકને આંચકા આપે છે.

આવી ક્ષતિ ઉપર લક્ષ ગયાં છતાં આ નાટક વાસ્તવદર્શી કલ્પનાવિહારવાળું છે, તેમ કહ્યા વગર છૂટકો જ નથી. કારણ આ વખતે મને નીચેની પંક્તિઓ યાદ આવે છે.

“જોવાને જગની મહાગહનતા ઝાંચે ચઢ્યા જ્ઞાનીઓ
નેત્રોનાં નભમાં બની ઉડુગણો મથે નિશાસાગરો,
ચાંદાસૂરજની મશાલ ફરતી જોવા મનુ લ્હાણિયો
આવી છે જગની મહાગહનતા જે સંશોધે તે ખરો.”

ગોર્કી આવી જ ગહનતા ઉકેલવા મથે છે. તેને મન માનવી મહામૂલ્યવાન ચીજ છે. વિશ્વમાનવીની વાત કરતાં ગોર્કી આ નાટકમાં થાકતો જ નથી. તેનો માનવી કેવો છે ? સોક્રેટીસ, નેપોલિયન, વગેરેથી માંડી આજનો અદનામાં અદનો માનવ—તેની સરેરાશ ગુણવત્તા અને નિર્જાતા—આ બધા એક જ વિશ્વમાનવ છે. જુઓ ગોર્કીનાં જ શબ્દોમાં ;—

“What is man? It is not you, not I, not they,—No, it's you, I, they the old man (“Luka” of this play) Napoleon, Mohammed all in one. You understand?...Man ! It's magnificent.”

રબે આપણે માની લઈએ કે લાલવાવટાવાળું રશિયા જગતને આડે રસ્તે દોરવાવાળું છે, માટે આ વિચારો પણ નકામા છે. ગોર્કીના વિચારો આપણી ભારતભૂમિના તળના વિચારો છે. ગીતાજીના અગિયારમા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિરાટ દર્શન કરાવે છે તેવો જ વિરાટ માનવ તે ગોર્કીનો વિશ્વમાનવ છે. થોડોક ફેર છે છતાં સમગ્ર માનવજાતમાં રહેલાં મૂલ્યો, મહત્તાઓ, મર્યાદાઓનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે ગોર્કીનો વિશ્વમાનવ— અને આ નાટકમાં રજુ થયેલાં પૃથક પાત્રો કે જે આવા માનવના અંશો છે—અને ગીતાજીમાં ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થતો માનવ સ્વભાવતઃ એક જ હોય તેમ લાગે છે. અસ્તુ ! આ પ્રમાણેના ગોર્કીના વિચારો અને પાત્રાલેખન કે જેનું દિપ્પણ અરથાને છે તેનાથી આ નાટક બેનમૂન અને સચોટ બન્યું છે.

આ વખતે મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે ગોર્કીનું નાટક Lower Deaths આપણા સમાજ અને સમજમાં જતરે તે રીતે ફેરફાર કરવાની મેં છૂટ લીધી છે. આપણા સમાજમાં જેને પછાત અને ગુન્હાહિત જાતિઓ ગણાવવામાં આવે છે તેમાંથી પાત્રો લેવાનો પ્રયાસ છે છતાં આપણે ત્યાં ઉજળા વર્ણનાં લોકોમાં પણ ગુન્હાહિત

માનસ નથી તેનું કંઈ જ નથી. તેથી તેવા માનસવાળાઓનું પણ પ્રતિબિંબ ઝીલવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ગોર્કી, તેનો સમાજ, તેનું સાહિત્ય, તેની રંગભૂમિ, તેની શૈલી વગેરે દરેક વાત ઉપર ઘાઁ કહી શકાય તેમ છે, છતાં ગોર્કીનું મુખ્ય નિશાન હંમેશા પદ્ધતિનો અને શોષિતો જ છે. પૂજ્ય મહાત્માજીના વિચારોની જેમ ગોર્કી પણ માનવસમાજને કહેતો લાગે છે કે આજ પદ્ધતિનો અને શોષિતોના ઉદ્ધાર વગર માનવજાતનો ઉદ્ધાર અસંભવિત છે. ગોર્કીનું કામ આ પ્રશ્નના વિચારનું દેખાય છે જ્યારે પૂજ્ય મહાત્માજી તો દલિતોદ્ધારની દયા ખતાવનાર ફિરસ્તો છે આટલો જ ફેર. ગુજરાતની પ્રજા આ નાટક કેવી રીતે આવકારે છે તે ઉપર જ Lower Deaths નાટકના ગુજરાતીકરણની સફળતાનો આધાર છે.

૫૮, સ્વરિતક સાસાચી

ગિરીશ ભચેચ

ક્રોમર્સ કોલેજ શૈક

અમદાવાદ

૪-૧૨-૪૮

અનુક્રમ

કોડા અંધારેથી	૩
મેકિસમ ગોઝાની રંગભૂમિ	૧૧૦
ગોઝાની જીવનયાત્રાની મુખ્ય તારીખો	૧૨૭

આમુખ

સર્વ જગતની ક્ષુધાર્ત જનતાના મહાન લેખક અને નાટ્યકાર મેક્સિમ ગોર્કીનું નાટક Lower Depths યુરોપીય રંગભૂમિ પર અમર બની ગયું છે. આજે રશિયન રંગમંચ પર, સમાજવાદી સમાજ વ્યવસ્થાના અસ્તિત્વના કાળમાં, આ નાટક ભજવાય છે, કારણ કે આ નાટકનાં આંતર તત્ત્વો માનવતાનાં તત્ત્વો છે.

આ નાટક પ્રગટ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે, આ પુસ્તક શક્ય બનાવતાં એક જ ઉત્કંઠા અમારા મનમાં રમી રહી છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ પર સર્વ દેશોની મહાન કૃતિઓ ભજવાય એવો દિવસ ધન્ય પગલી પાડતો આવી રહ્યો છે. ઈન્સનનાં નાટકો ભજવાયાં છે; કૅક્રમેન અને હાર્ટનાં પ્રહસન નાટકો વેશાંતર થઈ ભજવાય છે. પ્રીસ્ટલી જે. બી. નાં નાટકો ભજવાય છે. અને તેમાં હવે ગોર્કીની કડી ઉમેરાય છે. આ નાટકથી આપણી પ્રણાલિ વધુ સમૃદ્ધ બને છે.

ગુજરાત ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુ માટે, પ્રયોગો કરવા માટે અને પોતાની સંસ્કાર અસ્મિતાને આખરી સ્વરૂપ આપતાં પહેલાં અનેક તત્ત્વોનાં અર્કને પચાવવાની હોંશવાણું રહ્યું છે. આ ભૂમિકામાં આ નાટક અસ્થાને નહિ ગણાય એવી આશા છે.

આ નાટકને ભરત નાટ્યપીઠ માટે પ્રકાશમાં મૂકવા શ્રી.ગૂર્જર અંથરત્ત કાર્યાલયનો આભાર માનવો જ જોઈએ.

આવી રીતે દર એ મહીને એક નાટ્ય પુસ્તક બહાર પાડવાની અમારી ઉમેદ છે. ગુજરાતનો વાચક વર્ગ નાટકો નથી વાંચતું એવું આજ હવે તો દૂર થાય એ પ્રાર્થના.

જશવંત ઠાકર

ઉંડા અંધારેથી

પ્રસ્તાવ

[આ નાટકનું વસ્તુ અમદાવાદ કે મુંબઈને છેવાડે દૂર દૂરના હલકી વર્ણના આવાસમાં આજાર પામે છે. બદખો, રોગના જંતુઓ અને કીડોઓ વચ્ચે આ નાટકનાં પાત્રો રહે છે. ચાલનો માલિક કાળીદાસ છે. પાત્રો જેમને ગુન્હાહિત ગણવામાં આવે છે તેવી જાતિઓનાં છે. આમાંનાં ત્રણ પાત્રો ઉમરાવ, સંતોષ અને વેલજી જેલ પંખીડાંઓ છે. લક્ષ્મણ પણ જેલપંખીડું તો ખરું પણ પાછળથી કંઈક સુધર્યો છે. બીજાં પાત્રો કાળુજી, પડાણુ અને લેયાજી જાત મહેનત પર નબળાર કામદારોના પ્રતિનિધિઓ જેવા છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણિક અને અપ્રમાણિક મહેનત ઉપર નબળારાઓનો વિરોધાભાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નાટકનો સંદેશો તો લક્ષ્મણ આપે છે.]

યાત્રો

ઉમરાવ.....ઉંમર વર્ષ ૩૩.

કાશી.....અન્નરમાં શાક વેચનારી.....ઉ. વ. ૪૦ ની આસપાસ		
બબલો.....ટોપીઓ શીવનારો.....	,, ૪૫	,,
કાળુજી.....તાળાકુંચીવાળો.....	,, ૪૦	,,
નાથી.....ભિખારણુ.....	,, ૨૪	,,
અનાર.....કાળુજીની પત્ની.....	,, ૩૦	,,
સંતોષ.....	,, ૪૦	,,
નાયક.....રામલીલા અને જવાઈ કરનારો,,	,, ૪૦	,,
કાળિદાસ...આલ માલિક.....	,, ૫૪	,,
વેલજી.....	,, ૨૮	,,
નારાયણી...વારાસણીની બહેન.....	,, ૨૦	,,
લક્ષ્મણુ.....એક યાત્રાળુ સાધુ.....	,, ૬૦	,,
અલારખા...જોડા શીવનારો.....	,, ૨૦	,,
વારાસણી...કાળીદાસની પત્ની.....	,,	
મહાદેવ.....નારાયણી અને વારાસણીનો મામે, પોલીસ ૫૦		,,
પંડાણુ.....સાથીદારો...જૈયાજી.		

પ્રથમ અંક

શિયાળાની સવારનો સમય છે.

નરકની ખીણ જેવી ચાલ પર ભારે જન છે. ધૂણીથી જન કાળી થઈ ગઈ છે. ભીંતો પરથી ચૂનો ખરે છે. પછીત પર જાંચે એક જળાઉં છે. ત્યાંથી થોડો પ્રકાશ આવે છે. ખીજે પ્રકાશ પ્રેક્ષકો તરફથી આવી રહ્યો છે.

જમણા ખૂણે એક વિભાગ આવેલો છે, જેમાં વેલજી રહે છે. એ જોડપંખીડું છે.

આ વિભાગનાં બારણાં આગળ ખમ્ભાનો ખાટલો પડેલો છે; ખાટલો તૂટ્યોફૂટ્યો છે. એ ટોપીઓ શીવનાર છે. ડાખી બાળુના ખૂણામાં મોટા પથ્થરની અભરાઈ જડેલી છે. તેની પાસેની દીવાલમાં ડાખી બાળુ એક બારણું છે, ત્યાંથી રસોડામાં જવાય છે.

અહીં દારૂ કાઢિયણ, ઉમરાવ, અને વીસ વર્ષની કુટડી લિખારણ નાથા પડી રહે છે. અભરાઈ અને બારણા વચ્ચેની દીવાલને અડધી એક મંદી મચ્છરદાનીવાળો ખાટલો પડ્યો છે. દરેક ઠેકાણે દીવાલને અઢેલી કાંથીના વાંકાચૂકા થઈ ગયેલા ખાટલાઓ પડ્યા છે.

ડાખી બાળુની દીવાલ પાસે તખ્તા ઉપર આગળ જ એક લાકડાના મચ્છીઆમાં મહેલું એરણ પડ્યું છે. તેની આગળ એક નાના લાકડાના ચોકઠા ઉપર કાળુજી બેઠેલો છે. કાળુજી, જૂનાં તાળાંઓની નવી ફૂંચીઓ એસાડતો હોય છે. ભોંય ઉપર ફૂંચીઓના વજનદાર

[૬] ઊંડા અંધારેથી

જુદાઓ પડ્યા છે. આસપાસ કેટલીક કાનસો, હથોડો અને તેલની ફૂંપી વગેરે પડેલું છે.

વચ્ચે એક મોટું મેજ, તેના પર એક ડબલું, બે પાટલીઓ, એક ચોખંડું નાનું મેજ પડેલાં છે. આ મંદા અને ઢંગ વગરના મેજ ઉપર કાશી માટીના વાસણમાં દૂધ વગરનો ચાહ રેડી રહી છે. ઉમરાવ કાળોમેશ રેટલો નિગાળતો દેખાય છે. નાથી રટૂલ ઉપર બેસી, ટેબલ ઉપર હાથ ટેકવી, તેના ઉપર માથું ટેકવી કોઈ ચોપડી રસથી વાંચતી હોય છે.

અનાર મચ્છરદાનીવાળા ખાટલામાં નજરે ન પડે તેવી સૂતેલી, ઉધરસ ખાતી સંભળાય છે. અબ્બો તેના ખાટલામાં બેઠો બેઠો ટોપીઓ શીવી રહ્યો છે. તેની આસપાસ પૂંઠાના કકડા, દોરીઓનાં રીલ તથા કપડાનાં ગાલા વેરણુ છેરણુ પડ્યા છે.

સંતોષ તેના ખાટલામાં હમણાં જ નિદ્રામાંથી જાગ્યો છે અને બગાસતો મોટો અવાજ કરતો સંભળાય છે. અભરાઈ ઉપર પ્રેક્ષકોથી અદૃશ્ય રામલીલાવાળો નાયક આમ તેમ આજોટતો ઉધરસ ખાય છે.

*

અબ્બો : (ટોપીઓ સીવતો આંખ મીંચકારતો) હં. હાલવા દીઓ આપલા.

કાશી : હા, ના, ભાઈશાખ, મી કીધું મારી જોડે એ ચાળા રેવા દેજો. હું બધીય વાત જાણું છું. મી કીધું, અને તમે લાખ વાનાં કરો તોય મને તમે બોકડાની માફક દોરડે બાંધી થોડા જ વધેરવાના હતા ?

અબ્બો : (સંતોષને) એ.....શાનો અવાજ કરે છે ?

[સંતોષ ગળાનો ગળડાટ ચાલુ જ રાખે છે.]

કાશી : હું તો માથા ફરેલ બાવડી છું, હા. આ કાશીને કાઈ નાથી શકે તેમ નથી. હું મારે મારી જતની માલેક છું. મી કીધું, કે હું પારકી રજાગીરીમાં મારું નામ નો નોંધાવું. ના, રે બા ! કહીયે ના. એ મોટા મવંડરનો ગગો હોય, તોય હું એનું ધર માંડવા ના જાઉં.

કાળુજી : (ચાવીઓ ખખડાવતો) સાવ જૂડી.

કાશી : શું કીધું ?

કાળુજી : તું જૂડો લવારો કરે છે. જોજો ને મહાદેવ સિપાઈનું ધર તું માંડવાની, માંડવાની, એક વાર નહિ, સો વાર માંડવાની.

ઉમરાવ : (નાથી લિખાનણની ચોપડી ખુંચવી લઈ શીર્ષક વાંચે છે.)
“ ખતરનાક પ્રેમ ” (અટકાવ કરે છે.)

નાથી : (હાથ લાંબાવતી) ઓ રે ! પાછી લાવો મારી ચોપડી ! વાનરવેડા જવા દો !

[ઉમરાવ તેના તન્ક તાકી જોઈ રહે છે અને ચોપડીને હવામાં વીંચે છે.]

કાશી : (કાળુજીને) મારી દેવીના સમ, જોગણીમા મને ખાવ ! રે, હું જૂડી. હં, હું બોલે છે. મને જૂડી કેતાં તારી બોબડી અંધ કેમ નો પડી !

ઉમરાવ : (નાથીના માથા ઉપર ચોપડી મારતાં) મૂરખી નાથી !

નાથી : (તેના હાથમાંથી ચોપડીની ખેંચતાણ કરતી) છોડી દો.

કાળુજી : ઓય, મોટી રોડવાળી ના જોઈ તો. હાથે જ તું મહાદેવ જોડે ધરધરણું કરીશ જ, એ દાંડાની તો રાહ જોવે છે.

કાશી : હાચું. હાચું. મારે આવી વાતો વગર ખીજું કામ જ નહી હોય કાં ? પારકી પંચાત કરે છે, પણ તે તો તારી ધણિયાણીને અધમોઈ કરીને તમડી મેલી છે. એનું શું ?

કાળુજી : ચૂપ કર, કાકણ ! એની સાથે તારે શી લેવા દેવા છે ?

[૮] ઊંડા અંધારેથી

કાશી : વાહ બાઈ, જમાનો કેવો છે. હાથું કીધું કે કેવાંક મરચાં લાગ્યાં ?

ઉમરાવ : આ રહી તે એનું શું કરશે નાથી ?

નાથી : (માથું ઝિંચક્યા વગર જ.) જવ, જતા રો...

અનાર : (મચ્છરદાનીમાંથી ડોકું કાઢી) વળી પાછો દા'ડો ઊગ્યો ?
ભગવાન ખાતર ભક્ષા થઈને અરાડા પાડવાનું ને ઝગડવાનું
અંધ કરશે ?

કાળુજી : લ્યો, હવે એનું પુરાણ શરૂ થયું.

અનાર : દા'ડો ઊમે ને એનું એ. મને નિરતિ મરવા પણ નહીં દો.

બબ્લો : અરાડા પાડવાથી કોઈ માણસ મરતો અટક્યો નથી.

કાશી : (અનાર પાસે જઈ કાળુજી તરફ આંગળી ચીંધી) આ
જમ જેવા સાથે તું કેમ દા'ડા કાઢે છે ?

અનાર : મને તો એકલી જ મરવા દો.....હં.....હં.....

કાશી : ઠીક, તું તારે નિરતિ ઝેર ઘેળ્યા કર. બચારી જીવ ! છાતીમાં
કેમ છે ? મા, કંઈ ઠીક લાગે છે ?

ઉમરાવ : કાશી હાલ, હાટે જવાનો વખત થીઓ.

કાશી : આવી (અનારને) જરા ગરમ રાખડી પીશે ?

અનાર : ના રે ! મા; બાઈ, પીને શું કામ છે ?

કાશી : આવું ના કર, બાઈ, રાખડીથી અંદર ગરમાવો આવશે. આ
રામપાતરમાં થોડી રાખતી જઈશ. પીવાનું મન થાય ત્યારે
એ ઘૂંટડી પીજે. ચાલો મારા રાખ (કાળુજીને) એ ભૂતડા
(રસોડામાં જાય છે.)

અનાર : (ઉધરસ ખાતી) ઓહ...ઓહ...ભગવાન.

ઉમરાવ : (નાથીને પાછળ ગરદન ઉપર ધક્કો મારતી) રહેવા દે
મૂરખ.

નાથી : (અરાડો પાડી) જતા રો'ને ! હું તમારી સાથે નથી 'બોલતી.

[ઉમરાવ મોંઝેથી સીટી વગાડતો કાશીની પાછળ જાય છે.]

સંતોષ : (ખાટલામાંથી જ અર્ધો બેઠો થઈ) કાલે રાતે મને કેણે માર્યો હતો ?

બબ્બો : એનાથી શું વળ્યું ?

સંતોષ : બરાબર છે, પણ મને કેમ માર્યો'તો ?

બબ્બો : જુગાર કેમ રમતો'તો ?

સંતોષ : રમતો'તો.

બબ્બો : એટલે તો એ લોકોએ ખોખરા કર્યો.

સંતોષ : ગંધાતા, ગમાર.....

નાયક : (અભરાઈ ઉપરથી જરા માથું કાઢી) એક દા'ડા તને મારી, રામશરણ કરી દેશે.

સંતોષ : તું તો મૂરખ છે.

નાયક : કેમ ?

સંતોષ : માણસને મરવાનું એક વાર હોય છે, બે વાર નહીં.

નાયક : (થોડી વારે) એ મને ન સમજાયું; લે કર વાત; બે વાર કેમ ન મરાય ?

કાળુજી : અભરાઈ ઉપરથી હેઠો ઊતરોશ ? આ જગાએ જરા ઝાડુ માર ! ત્યાં રહો...

નાયક : એની તારે શું લેવા દેવા છે ?

કાળુજી : પેલી ઘર ધણિયાણી વારાસણી આવે એટલી વાર, પછી કહેજે કે કાને લેવા દેવા છે-એટલે બધી ગમ એ પાડશે.

નાયક : વારાસણી જાય જાહનનમમાં ! આજે ઝાડુ મારવાનો વારો ઉમરાવનો છે, ઉમરાવ.....

ઉમરાવ : (રસોડામાંથી બહાર આવી) મને ઝાડુ મારવાનો વખત નથી. હું કાશી જોડે શાક બજારે જઈ છું.

નાયક : એ હું કંઈ ન જાણું. તારે કાશી સાથે જવું હોય તો જા, ને તારે પડવું હોય તો જાંડા અંધારે પડ, એની

[૧૦] ઊંડા અંધારેથી

મારે લેવા દેવા નથી. પણ જમીન પર ઝાડુ તો તારે જ મારવાનું છે. બીજાનું કામ હું શીદ કરું !

ઉમરાવ : તો તને જમડા તારો; નાથી ઝાડુ વાળી નાખશે. એય અલી ! “ ખતરનાક પ્રેમ ” ! ઊઠ.... (નાથીની ચોપડી વળી પાછી ઝુંટવી લે છે.)

નાથી : (ઊભી થઈ) તમારે શું જોઈએ છે ? મને મારી ચોપડી પાછી દઈ દો. ગમાર નહીં તો—

ઉમરાવ : (ચોપડી પાછી આપી) નાથી, મારે ખાતર ઝાડુ ન કાઢી નાંખો ?

નાથી : (રસોડામાં જતી) એ વાત આપણાથી નહીં બને.

[કાશી કાછિયણુ આરણ્યામાં દેખાય છે.]

કાશી : (ઉમરાવને) હાલ્ય, એ તો ઘણોય વાળશે. નાયક, તને વાળવાનું ન કીધું ? તો વાળો નાખજો ! હા, બે હાથ હલાવીશ તો કાંઈ બારે છે તે હલકો નથી થઈ જવાતો !

નાયક : જ્યારે ત્યારે મારો જ વારો—મને જ બધા હુકમો કરે છે.

ઉમરાવ : (કપડે ઢાંકેલી કાવડ ખભે ભેરવી ખૂણેથી પાકો વળતો) આજે તો જરા બારે છે—આ દિ.

સંતોષ : તારી ઉમરાવગીરી જેટલો તો ભાગ્યે જ બારે હશે.

કાશી : (નાયકને) એ અહ્યા, ધ્યાન રાખજો, જરીએ જરી સાફ કરી નાખજો. (ઉમરાવ પાછળ પાછળ આવે છે; તેને આવતો જોઈ જતી રહે છે.)

નાયક : (અંબારાઈ ઉપરથી નીચે ઊતરી) આ ધૂળ ખાવી મારે માટે તો ભગવાન તોળા છે. (જરા અભિમાનથી) આ દાડની બદખોથી તો મારા અવસરોમાં ઝેર ફેલાયું છે.

સંતોષ : અવસરો...અવ્યય...શું બોલ્યો ?

અનાર : (પોતાના પતિને બોલાવે છે.) કાળુજી !

કાળુજી : હવે શું છે ?

અનાર : કાશી મારે માટે રાખડી રાખતી ગઈ છે; તમે પીઓ !

કાળુજી : (તેની પાસે જઈ) તમે નથી પીવાનાં ?

અનાર : ના રે ભા, મારે કશું નથી જોઈતું. મારે બાઈ માથુસને શું જોઈએ વળી ? તમે કામ કરો છો, તમે ખાવ પીઓ : એટલે બસ.

કાળુજી : તમને બીક લાગે છે. બ્હીશો મા. ! તમે તમારે કરતા હો તેમ કરો.

અનાર : તમે રાખ પી લો. મને ઠીક લાગે છે. હવે, હવે મારું આવી રહ્યું છે.

કાળુજી : (ત્યાંથી ખસી જતાં) સૌ સારાં વાનાં થશે; તને મટી જશે, ધણી વખત એવું બને છે. (રસોડામાં જતો રહે છે.)

નાયક : (મોટા અવાજે) કાલે દવાખાનામાં દાકતરે મને કીધું “ તારાં ફેફસાં દારૂથી તદ્દન ખવાઈ ગયાં છે. ”

સંતોષ : સનેપાત થયો છે તને !

નાયક : (એના તરફ હાથથી તુચ્છકાર બતાવી) છટ્ટ મૂરખ, હું ખરેખર કહું છું. મારું આવી બન્યું છે. મારાં ફેફસાં ખવાઈ ગયાં છે. પછી આ ધૂળ વાળવી અને તેમ કરતાં ગળામાં એ જીવલેણ જંતુઓ જાય એ તો ભયંકર છે.

સંતોષ : જીવલેણ જંતુઓ—હા.

બબલો : હું બબડું છે.

સંતોષ : શબ્દો...આ બીજો રહ્યો...સૂક્ષ્મદર્શક. મને ‘શબ્દો’ ગમે છે.

બબલો : એટલે શું ?

સંતોષ : મને ખબર નથી. અર્થ પશુ યાદ નથી.

બબલો : તો નકામો શીદ લવારો કરે ? ભા !

સંતોષ : કારણ માથુસના શબ્દોથી હું કંટાળ્યો છું, હું ઘેરાઈ ગયો છું. આ દરેક શબ્દો લાખ વખત સાંભળ્યા છે અને હજી સાંભળ્યા જ કરવા પડશે.

[૧૨] ઊંડા અંધારેથી

નાયક : મારી નાટકશાળામાં એક વખત કવિ કાલિદાસના રઘુ-
વંશમાંથી સૂત્રધાર કવિતા બોલતો હતો.

“વાણી અર્થના જેવા જોડકાં, વાણી અર્થને જાણવા માટે”

“જગતના મા બાપને વંદુ, પાર્વતી પરમેશ્વર પદે.”

સૂત્રધાર બંદો બન્યો હતો હોં !

કાળુજી : (રસોડામાંથી બહાર આવી) આ સાવરણો હાથમાં ઝાલી
ક્યા લગી તારે પાઠ કરવો છે ?

નાયક : એની સાથે તારે કાંઈ લેવા દેવા નથી. (છાતી ઉપર હાથ
પછાટી) મુદરી શકુંતલે ! ન જાણું હું કે કોણ બોક્તા
વિધિએ સર્જ્યો હશે તારે કાળે.

[નેપથ્યે દૂર અસ્પષ્ટ અવાજો સંભળાય છે પોલીસની
સીટીઓ અને બોંબાટ આવી રહ્યો છે. કાળુજી ફાનસ
લઈ તાળાફૂંચી સમારવાના કામે લાગી જાય છે.]

સંતોષ : હું સમજતો નથી છતાં અધરા શબ્દો મને બહુ ગમે છે.
હું જ્યારે નાનો છોકરો હતો ત્યારે તાર આફ્રિકામાં કામ
કરતો હતો, ખૂબ ચોપડીઓ વાંચતો.

બબ્લો : તો તું તાર માસ્તર પણ થયેલો.

સંતોષ : અહા, હા હું બણેલો આદમી છું. ખબર છે ? ફેટલીક બહુ
સરસ ચોપડીઓ છે, અને એમાં જાતજાતના શબ્દો આવે.

બબ્લો : આવું તો તેં લાખ વાર કીધું ! હા, રાજા ! તું બણેલો
હતો પણ તેથી શું વળ્યું ? હું પણ રંગાટી માસ્તર હતો.
મારે મારી દુકાન હતી. મારા હાથ અને કુણીઓ પણ
રંગથી પીળાં ધમરખ થઈ ગયેલાં. અરે, એવાં પીળાં કે શું
વાત કહું ? જાણે વરરાજાને માયરામાં લેવા પીઠી ચોળી. હું
તો આ પીળા હાથ કદી ધોતો જ નહી. મને તો થતું કે
મરું તોય આવા પીળા હાથે; પણ નજર નાખ તો ! આજે
કેવા ગંદા થઈ ગયા છે, હા !

સતોષ : તેથી શું ?

બબલો : કંઈ નહીં. સહેજ વળી.

સતોષ : હાં, સખખ ?

બબલો : અરે ભલા, આ જ તો વિચારવાની વાત છે. સખખ એટલો
—ભલા કે તમે કેમ રંગો છો તે વિચારવાનું નથી. પણ
એ બધુંય ભુલ્યાં જવાનું, ભલા, બધુંય જતું રહેવાનું.

સતોષ : ઓહ, મારા હાથ દુઃખે છે.

નાયક : (ગોઠણ બાથમાં દબાવી) ભણતર નકામું છે. મોટી વાત
માણસનું બેળું છે; હું એક નાટકીયાને ઓળખું છું.
વાંચતાં તો તેને આવડતું જ નહીં, પણ જ્યારે નાટકનો
પાઠ ભજવે ત્યારે તાળીઓના ગગડાટ થઈ રે! થીએટર
પર આનંદની રેલમહેલ થાય.

સતોષ : બબલા, મને પાંચ આના આપ.

બબલો : મારી પાસે તો બે આના જ છે.

નાયક : બેળું! નાટકીયા પાસે તો બેળું જ હોવું જોઈએ. અને
બેળું એટલે પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ, પોતાની શક્તિ
ઉપર વિશ્વાસ જોઈએ.

સતોષ : મને પાંચ આના આપ અને તારી પાસે બેળું છે એમ
હું ચોક્કસ કહીશ. તું તો નાટકનો હીરો! બધો ભાર
જાંચકનારો, સૂત્રધાર! કાળુજી, મને પાંચ આના આપ !

કાળુજી : મોટી ખાકમાં પડ તું. તારા જેવા તો બહુ હાલી મળ્યા છે.

સતોષ : તે આમ ભાંડે છે શીદ. હું બહુ છું કે તારી પાસે એક
પાઈ પણ નથી.

અનાર : (કાળુજીને) મને ગભરામણ થાય છે, મને અકળામણ આવે છે.

કાળુજી : હું શું કરું ?

બબલો : આગલું બારણું ઉઘાડી નાખ.

[૧૪] બિંડા અંધારેથી

કાળુજી : ઠીક આપલ્યા ! તમે તમારે ખાટલે પડ્યા રહો અને હું આ ભોં ઉપર પડ્યો રહું. મને ખાટલે બેસવા દીઓ અને તમારે જાતેજ જે કરવું હોય તે કરો; આ મનેય સળેખમ થયું છે !

અબલો : મારે તો કંઈ ખારણું ઉઘાડવું નથી. આ તમારી સગલી કે' છે—તો ઉઘાડો.

કાળુજી : એ ગમે તેમ કે'શે.

સંતોષ : આપરે ! મારા માથામાં ઝાટકા વાગે છે. લોકો નકામી લમણાફોડ કેમ કરતા હશે તે કાંઈ કે'શે ?

અબલો : અલ્યા ! એકલાં લમણા નથી ફોડતાં...એમની જાત પણ ફોડે છે. (ઉભો થતો) દોરાના રીલ લેવા જવું પડશે, છુટકો જ નથી. અલ્યા, આજ નવાઈ જેવું છે. આપણી ચાલના માલિક કાળીદાસ અને તેમનાં ધણિયાણી વારાસણી હજી સુધી દેખાયાં નથી. વાહ, જાઈ ! કંઈ રસ્તામાં ભૂલાં તો નથી પડી ગયાં ? [જાય છે. અનાર ઉધરસ ખાય છે. સંતોષ ગૂંપચૂંપ રહ્યો છે; એના હાથ માથા નીચે દબાવેલા છે.]

નાયક : (દર્દીભરી આંખોએ ચારે કોર નજર ફેરવી અનાર પાસે જાય છે) આજે ઠીક નથી ?

અનાર : અહીં બહુ ગભરામણ થાય છે.

નાયક : ચાલ, તારી મરજી હોય તો તમને આગલી પડાણીમાં લઈ જઈ, હોં ! ધીરેથી જા.

[અનારને ટેકા આપી ઉઠાડે છે. તેના ખભાની આસપાસ જરીપુરાણા માતા વીંટે છે. પોતાનો ટેકા આપી ધીરે ધીરે દોરે છે.]

આસ્તે, હં ધીરે ધીરે ચાલજો ! હું પણ મદિ જ છું. આખું શરીર દારૂથી ખવાઈ ગયું છે.

[ચાલતો માલિક કાળીદાસ દરવાજામાં દેખાય છે]

કાળીદાસ : ફરવા જવ છે ! જુગતે જોડી મળી છે, દીવાસળી અને સીંઘારૈટના જેવી.

નાયક : મારગ મૂકો...જોતા નથી—હીંચો જરા બહાર જાય છે !

કાળીદાસ : તમારી મરજી પ્રમાણે નીકળી જવ [કંઈક ગીત નાકેથી ગચ્છુગચ્છુતો ચારે બાજુ સસંશય નજર ફેરવે છે. વેલજના ખંડ તરફ માથું નમાવી કંઈક સાંભળવા પ્રયાસ કરે છે. કાળુજ તેની આવીઓ ખખડાવે છે, અને તેની કાનસ ખૂબ જોરથી ધસવા માંડે છે. તેની બ્રહ્મદિ નીચેથી આ ધર-ધણીની તપાસ રાખતો રહે છે.]

કામ કરે છે, નહીં વારું ?

કાળુજ : શું ?

કાળીદાસ : મેં તો એમ પૂછ્યું કે કામ કરો છો ? (થોડી વારે) હં.. હા. મારે તમને કંઈક પૂછવું હતું (ધીમા અવાજે ઝટપટ બોલતો) મારી ધરવાળી અહીં આવી'તી ?

કાળુજ : મેં તો નથી જોયાં.

કાળીદાસ : (વેલજના ખંડ તરફ જતાં) મહિને બે રૂપિયાના બાડામાં તમે કેટલી બધી જગા વાપરો છો ? આ એક પથારી, બેસવા માટેની જગા—હં !—હં આ બધું પાંચ પાંચ રૂપિયા આપતાં પણ ન મળે ! મને તો હવે ખાતરી થઈ છે કે એક અર્ધો રૂપિયો બાડું મારે વધારવું જોઈએ.

કાળુજ : આ અમારા ડોકાં પકડી અમને જ વધેરો ને ! અમે મરી પરવારીશું અને તમને અડધો રૂપિયો વધારવાનો સંતોષ થશે.

કાળીદાસ : મારે તમને શા માટે વધેરવા જોઈએ ? એનાથી મને શો ફાયદો છે ? તમારું ભગવાન બલુ કરશે. તમને મરજી પડે તેમ રહે, પણ હું તો આઠ આના બાડું વધારીશ ! બહા માણસ ! આજના જમાનામાં આઠ આનાની શી વિસાત છે ! માંક માંક તો બે દા'કાનું શાક આવશે. પણ

[૧૬] ઊંડા અંધારેથી

આ જગામાં તમને મનમાં દયાધરમ આણી રે'વા દઉં છું
તે પુણ્ય ભગવાનથી કંઈ અજાણ્યું છે? અસ, આવાં સકર્મો
વડે પાપ ધોવાય છે. મારા અને તમારા બધાયનાં,
સમજવા? એમ બાબત છે. કાળુજી તમે તો નગરા માણસ
છો! આ તમારી સગલી જોઈ હોય તે—તમારી નગરા-
ઈથી જ મરવા સૂતી છે. તમે કોઈને ગમે તોવા નથી.
અને તમારું કામ લોકોના કાન ફેડી નાખે—

કાળુજી : (બરાડો પાડી) તમે મારું કાસળ કાઢવા આવ્યા છો ?
[સંતોષ બરાડો પાડે છે.]

કાળીદાસ : (ચમકીને) ...ઓત્તારીની

[નાયક પ્રવેશ કરે છે.]

નાયક : અનારને બરાબર ઓઢાડી ઢાંકી પહાળીમાં બેસાડી છે.

કાળીદાસ : તમે તો બહુ મયાળુ, આ બધાં સકર્મોનો બદલો મળી રે'શે.

નાયક : ક્યારે ?

કાળીદાસ : પરલોકમાં, મારા પ્રભુપ્રેમી! દરેક કામ, દરેક વિચાર
બધુંજ ધણીને ચોપડે લખાય છે.

નાયક : તો બધું પરલોકમાં મળશે. આપ મારા પ્રભુ પ્રેમી અહીંજ,
મારા દયામય, કામનો બદલો આપોને.

કાળીદાસ : એ લોકની વાત મારાથી કેવી રીતે કરાય ?

નાયક : મારું દેવું અર્ધાઅર્ધું જતું કરો.

કાળીદાસ : હી-હી-હી-હી. તમે તો કેવી મજાક કરો છો, ચાર ?
હજી નાટકશાળાની માફક પાઠ ભજવેજી જાવ છો. હૃદયની
દયા અને મમતા આ તુરંત પૈસા જોડે સરખાવવાની હોય ?
સેવા બધાથી પર છે. તમારું દેવું તો દેવુંજ છે. આ ભવે
નહી તો પરભવે પણ આપવુંજ પડશે. હું તો હવે ધરડો
થયો છું. તમારે અનાસક્ત બની મારી દયા ખાવી જોઈએ.

નાયક : વાંદરું ધરડું થાય તો પણ ગુલાંટમાંથી ન જાય.

પ્રથમ અંક [૧૭]

[નાયક રસોડામાં જાય છે. કાળુ ઉભો થઈ અનાર પાસે બહાર જાય છે.]

કાળુ : (સંતોષને) એ તો જોલનો ભાગેડુ છે, પાકો જોલફેડુ !
હી-હી-હી મારું તો કાચું જ એને ગમે નહીં.

સંતોષ : તમે કોને ગમે તોવા છો ? જમ પણ તમારી સંગત નહીં કરે.

કાળીદાસ : (હસતો હસતો) તમે તો હોંશિયાર છો. સાચું કહું તો, તમે બધા મને ખૂબ ગમે છો.

સમજ્યા, મારા દરિદ્રનારાયણો ! (અચાનક) વેલણ અંદર છે ?

સંતોષ : જઈને જુઓ. (નકોર રીતે હસે છે.)

કાળીદાસ : (વેલણના ખંડ તરફ જતાં) વેલણ !

[ભોજક કંઈક ઓગાળતો રસોડા આગળ દેખાય છે.]

વેલણ : (નેપથ્યે) કાણુ છે ?

કાળીદાસ : એ તો હું

વેલણ : કેમ આવ્યા છો ?

કાળીદાસ : (બારણેથી પાછો ફરતાં) બાર તો ઉઘાડ.

સંતોષ : (કાળીદાસ તરફ જોયા વગર) એ ઉઘાડશે અને પેલી હાજર હશે ! (નાયક હસે છે.)

કાળીદાસ : (બચબીત બની ધીરા અવાજે) શું છે ? કાણુ છે ? શું કો'છો ?

સંતોષ : મને પૂછો છો ? (હસે છે)

કાળીદાસ : હમણાં તમે શું કહ્યું ?

સંતોષ : હું તો નકામો બબડતો હતો.

કાળીદાસ : જો ભાઈ, મળક દરેક વાતમાં ન હોય, હા ! (વેલણનો દરવાજો ખખડાવી) વેલણ !

[વેલણ દરવાજો ઉઘાડે છે.]

વેલણ : કેમ, શું માંડ્યું છે ?

[૧૮] બિંડા અંધારેથી

કાળીદાસ : (વેલજીના ખંડમાં ડાકું કરી)જો. લાઈ, મારે કાઈ—

વેલજી : પૈસા લાવ્યા છે ?

કાળીદાસ : મારે જરા ખાસ કામની વાત કરવી છે.

વેલજી : પૈસા લાવ્યા છે ?

કાળીદાસ : શેના પૈસા ? ઓ હો ! વેલજી !

વેલજી : કાલે સાક્ષીઓ રાખી દસ રૂપિયે મેં તમને લડિયાળ વેચ્યું હતું. તમે મને ત્રણ રૂપિયા આપ્યા'તા, બાકીના સાત લાવો. મારા તરફ આંખ મીંચકારો છો ? તમે અહીં આમ તેમ ભટક્યા કરો, ખીજીને કબલ કરો અને કંઈ કામ તો કરવુંજ નહીં.

કાળીદાસ : શ શ.શ...આમ ગુસ્સે ન થાવ. વેલજી, લડિયાળ પેલું.

સંતોષ : ચોરાયલા માલવાળું. (હસે છે)

કાળીદાસ : (કડકાઈથી) હું ચોરેલો માલ રાખતો નથી. આવી વાત શું કરો છો ?

વેલજી : (કાળીદાસને ખમેથી પકડી) તો મને કેમ જગાડ્યો ? કેમ આપ્યા'તા ?

કાળીદાસ : મારે કંઈ જોઈતું નથી, લાઈશ્યાય ! આમ ગુસ્સે થતા હો તો જતો રહો.

વેલજી : જાવ, પૈસા લઈ આવો.

કાળીદાસ : કેવો માણસ છે ? નરમતા વગરનો જ જાણે (જતો રહે છે.)
નાયક ; સરસ ફારસ.

સંતોષ ; અરે, કયા મજાહ. ખૂબ સરસ,

વેલજી ; અહીં કેમ આવ્યો ?

સંતોષ ; એટલીયે ખચર નથી. એ એની બરવાળી શોધતો આવ્યો'તા. વેલજી, ચાર, એનું કાસળ જ કાઢી નાખને....

વેલજી ; એના જેવા નકામા માણસ માટે મારી જિંદગી બગાડવા હું તૈયાર નથી.

પ્રથમ અંક [૧૬]

સંતોષ : હોસ્ત, હું શીયારીથી કામ પતાવું જોઈએ. પછી એની રૂપાળી વારાસણી જોડે પરણી અમારો ઘરઘણી બની જા !

વેલજી : એ બધાની મારે રાહ નથી જોવી. તમારા બધાની લલમન-સાઈ મને અને મારી મિલકતને બધાને પીડામાં ઢસડી જશે (એક ખાટલામાં બેસે છે.) ઘરડું ગીધ... મને નકામો જગાડી ગયું. મને એવું સરસ સ્વપ્ન આવીયું હતું; હું માછલીઓ પકડતો હતો; મને મોટો શિકાર મળી ગયો— એટલે બધો મોટો કે આ બધું સ્વપ્નામાં જ બને. અને પછી માછલાં પકડવાનો આંકડો જાંચો કર્યો; મને આખો વખત ડર લાગતો કે શિકાર હાથમાંથી સરી જશે. આ ઘડીએ... આ શિકારનો ગચ્ચો મારી ઝોળીમાં પડે તેમ ઝોળી મેં તૈયાર રાખી.

સંતોષ : એ શિકાર ન હતો, એ તો માછલીના જેવી નખરેઆજ વારાસણી હતી.

નાયક : વારાસણીને તો એણે ક્યારનીયે હાથ કરી છે.

વેલજી : જાહન્ટમાં જાવ તમે અને વારાસણી. (કાળુજી પડાળીમાંથી દાખલ થાય છે.)

કાળુજી : સળેખમમાં પુજો મેલાય.

નાયક : અનારને અંદર કેમ ન લેતા આવ્યા. બિચારી ટાઢમાં મરી જશે.

કાળુજી : નારાયણી એને એના રસોડામાં લઈ મઈ.

નાયક : પેલો ડોસલો એને લાત મારી બહાર નાખી દેશે.

કાળુજી : (કામ ઉપર બેસતાં) તો નારાયણી એને અહીં લેતી આવશે.

સંતોષ : વેલજી, મને પાંચ આના આપ.

નાયક : (સંતોષને) પાંચ આના. જો વેલજી ! અમને એક પાવલી આપ.

વેલજી : હા, લેને, લઈ જાને. વળી પાછો પાવલીમાંથી હવે રૂપિયો

[૨૦] ઊંડા અંધારેથી

ન માગતો, લે.

સંતોષ : શાખાશ, ચોર કરતાં વધારે સારા લોકો જગત ઉપર છેજ નહીં.

કાળુજી : એમને પૈસા મફતના મળે, ને એમને ક્યાં કામ કરવું પડે છે ?

સંતોષ : મફતના પૈસા તો બચાને મળે છે. પણ બીજાઓને મળે છે તે વાપરતા નથી. કામ આપણી પસંદગીનું મળી જાય તો કદાચ કરીએ, મારા ભાઈ! હા, કદાચ કરીએ. કામ જો પસંદગીનું હોય તો જીવતરમાં આનંદ આવે, પણ કામ જો માથે લાદેલું હોય તો જીવતર પાંજરે પકડ્યા જેવું થાય. નાયક ! ચાલો ઉડાવીએ મિજબાની !

નાયક : ચાલો ત્યારે મારા પરદુઃખભંજન વિકરમ !

[સંતોષ અને નાયક જાય છે.]

વેલજી : (બગાસું ખાતો.) ઠીક, તારી ધરવાળીને કેમ છે ?

કાળુજી : (થોડી વારે) લાગે છે કે ધડીઆ ગણે છે.

વેલજી : તારા ડાચા તરફ જોતાં તો મને આ તારી કાનસેઠ ધસવાનો કાંઈ અર્થ નથી લાગતો.

કાળુજી : બીજું શું કરું ?

વેલજી : બીજું કરવાનું શું છે ?

કાળુજી : આ ન કરું તો ખાઉં શું ?

વેલજી : બીજા માણસોએ જીવે છે, હોં.

કાળુજી : અહીં જીવે છે તેની વાત કરો છો. એ બધા તો માણસોજ નથી; એ બધા તો પશુઓ અને વાનરો જ છે, હું તો મજૂર છું. મને તો એમના તરફ નજર નાખતાંય શરમ આવે છે. હું તો નાનો છોકરો હતો ત્યારથી મજૂરી કરું છું. તમને તો લાગતું હશે કે હું અહીં જ પડ્યો રહીશ. મારું ચામડું ઉતરી જાય તો પણ હું મજૂરી કરી આ

વડાની બોડમાંથી નીકળી જઈશ. આ બોલીને મરી જવા દે—અહીં છ માસ માળ્યા છે—જાણે છ જૂથ જેવા.—

વેલણ : અહીં તમારા જેવા તો કોઈ ભૂંડા માણસ નથી—તમે આ જૂઠા લવારો કરો છો.

કાળુણ : હા, એ તો ભૂંડા નથી. આ માણસોને તો હૈયું કે આત્મા જ નથી.

વેલણ : (ખેપરવાઈથી) હૈયું કે આત્મા—આપણું શું ફળદર કાઢવાના હતા? પેટે કાંટા વાગતા હોય ત્યારે હૈયું કે આત્મા આપણા જોડાની જગ્યાએ પણ વપરાવાના હતા? જેમને સમાજનો માનમર્ત્યો, સત્તા જળવવાં છે, તેમને હૈયું અને આત્મા કામના છે?

(અચ્છો આવે છે)

અચ્છો : હુ હુ હુ મને ટાઢ વાય છે.

વેલણ : અચ્છા, તારે આત્મા છે? (હસે છે.)

અચ્છો : શું? આત્મા?

વેલણ : હા, હા, આત્મા છે?

અચ્છો : મારે આત્માની શી જરૂર છે? હું કંઈ પૈસાની તીજેરી નથી.

વેલણ : મેં પણ હમણાં એ જ કહ્યું. ફક્ત પૈસાદારોને હૈયું અને આત્મા જોઈએ. આ કાળુણ આપણી ટીકા કરે છે. એ કે છે કે આપણને આત્મા નથી.

અચ્છો : એ કોઈનો ઊછીનો આત્મા લે છે?

વેલણ : ના, રે ના! એની પાસે જ થોડો છે!

અચ્છો : (કાળુણને) તો તમારો આત્મા વેચવાનો છે? અહીં કોઈ ઘરાકને આપ્યો તો ખોટનો વેપાર થશે. મારે કંઈક ખરીદવું તો છે પણ તે તો નિશાન કરેલો ગંછડો—એ તારે આપવાનો હોય તો તે લાવ, પણ જો એ પણ ઉધાર આપવો પડશે. આપણે તો કડકા બાલુસ છીએ, હા બાઈ!

[૨૨] ઊંડા અંધારેથી

વેલજી : (ભાષણ આપતો) તમે મુરખ છો. કાળુજી, તમે જરા સંતોષ અથવા ઉમરાવને અંતરાત્મા માટે પુછો.

કાળુજી : મારે તો એમને કંઈ ખૂણું નથી.

વેલજી : તમારા કરતાં એ લોકો ભેળવાળા છે, એ લોકો પીધેલા હોય તોય ભેળું વાપરી જાણે છે.

બબલો : પાંચો અને છવો-વાદ ભાઈ વાદ, ખૂબ કહી મેરે પાર !

વેલજી : સંતોષ કહે છે કે પોતાને નહીં તો પોતાના પાડોશીને પણ અંતરાત્મા જરૂર હજી એમ દરેક ઈચ્છે છે. પણ ખાતરી કરીએ ત્યારે કાઈની પાસે તે પડતો નથી. આ એક પૂરવાર થયેલું સત્ય છે.

[નારાયણી આવે છે, એની પાછળ લક્ષ્મણ આવે છે લક્ષ્મણના હાથમાં દંડ છે; કેડે ભિક્ષાપાત્ર બાંધ્યું છે. અને ખભે કાળો કામળો છે; એક ઝાળી પણ બીજા ખભે લટકે છે.]

લક્ષ્મણ : સુખી રહો, સુખી રહો ! મારાં ગુણીજન !

વેલજી : (મૂછોને વળ દેતો) હા, નારાયણી

બબલો : (લક્ષ્મણને) અમે ગુણી જન છીએ, એની તમને ખાતરી છે ? અહીં તો મંદના ગુણ મહાદેવજી જાણે એવું છે. અમે તો બૂલી ગયા છીએ અમારા ગુણ.

નારાયણી : આ આપણે ત્યાં નવા રહેવા આવ્યા છે.

લક્ષ્મણ : મારે મન તો બધું જ સરખું છે. કપાતર માણસો માટે અમને માન છે. મારી મતિ પ્રમાણે તો દૂધ એટલે દૂધ ભેંસનું હોય કે ગાયનું હોય—બધુંય ઉજળું અને બધુંય પીવા જેવું. હું કયા મારો સાથરો પાથરું ?

નારાયણી : (રસોડાના બારણા આગળ જગા બતાવી) આપણાં અહીં ખીરાનો.

લક્ષ્મણ : દીકરી, બહુ થજો. તું જાણે છે કે, જ્યાં મારા જેવા બરડાને
હું મળે ત્યાંજ સરગ જેવું (લક્ષ્મણ તે જાણુ જાય છે)

વેલજી : ખરો મળતો પકડી આણ્યો છે, નારાયણી !

નારાયણી : તમારા કરતાં તો મળતો રતો. કાળુજી, તમારી ઘરવાળી
અમારા રસોડામાં છે તો એને લઈ જવ.

કાળુજી : ઠીક, લઈ જઈ છું.

નારાયણી : તમારે એની ઠીક ઠીક ચાકરી કરવી જોઈએ. કાળુજી,
હવે એ બિચારી જાણું ખેંચે એમ પણ નથી.

કાળુજી : મને ખબર છે.

નારાયણી : તમને ખબર છે એમ ન ચાલે; તમારે સમજવું જોઈએ.
મરવું એ સહેલું નથી.

વેલજી : હું મરવાથી ડરતો નથી.

નારાયણી : તમે બહાદુર હશે.—પણ આ તો તમારી વહુ.

બબલો : (સીસકારો કરી) આ દોરો ખરાબ આવ્યો છે.

વેલજી : ખરેખર, હું મોતથી ડરતોજ નથી: કોઈ પણ ઘડીએ હું
મરવા તૈયાર છું. હમણાં મોત આવે તો બલે; લે ચપ્પુ
કર ઘા મારા કાળજીમાં—એક ઉંકારો કરું તો ‘કે’જો.
હસતો હસતો મરી જઈશ. કારણ તારા જેવા મિઠ્ઠા હાથે
મારું મોત થશે.

નારાયણી : (જવા માટે ફરે છે તે વખતે જ) બીજાની આંખમાં
ધૂળ નાંખી...

બબલો : (હાંસલ) ખરેખર, દોરો બહુ જ ખરાબ આવ્યો છે.

નારાયણી : (દરવાજા આગળ) કાળુજી, તમારી વહુની ચાકરી કરવી
જૂલતા નહી.

કાળુજી : બહુ સારું.

વેલજી : ફક્કડ છોકરી છે.

બબલો : આ...અહાહા, કુબડી નથી જ.

[૨૪] બિંડા અંધારેથી

વેલજી : પણ મારી જોડે કેમ છંછેદાઈ છે ? મને ઉતારી જ પાડે છે. અહીં એનું ધનોત પનોત નીકળી જશે.

અબલો : એનું કાસળ નીકળશે તોતે પણ તારે હાથે.

વેલજી : કેમ મારે હાથે ? મને તો એને માટે બહુ લાગે છે.

અબલો : જેવું વડેને ઘેટાં માટે લાગે તેવું ! બારે લાગણી !

વેલજી : બુદ્ધુ; મને એને માટે બહુ લાગે છે. અહીં એની પનોતી હું જોઈ રહ્યો છું.

કાળુજી : એની જોડે વાત કરતાં વારાસણી ન દેખી જાય ત્યાં સુધી જ ઠીક છે.

અબલો : વારાસણી એ એમની એમ સરવું કાઢતે કશુંય પચવા દે તેવી નથી, હા !

વેલજી : (ખાટલામાં લાંબો થતો) જાહનનમાં જાવને તમે બેઠે સાથે; જાણે ઈશ્વરને ત્યાંથી ઉતર્યા....

કાળુજી : ધીરી બાપુડીઆ—જરા ખમી જા.

[લક્ષ્મણ રસોડામાં ગાતો સાંભળાય છે. ‘માર્ગ’ સુઝે નહીં ધોર રજનીમાં, એકજ રંગ બસ થાય.]

કાળુજી : સાંભળ, પેલા બબડે છે તે—નવા મહેમાન હું (બહાર પડાણીમાં જાય છે.)

વેલજી : ભલા ભગવાન, આ મારે કાળજે લા પડ્યો છે; મને શિદ કાળજે લા દીધો; આ જીવાએ છીએ ત્યારે બધું રૂકું રૂપાળું લાગે છે પણ એકાએક માથું દુખે કે કારી લા લાગે....

અબલો : કારી લા...હં.

વેલજી : સીધો અહીં.

[લક્ષ્મણ રસોડામાં જોરથી ગાય છે. ‘માર્ગ’ સુઝે નહીં ધોર રજનીમાં.....’]

વેલજી : (ગુસ્સે થઈ) એય ! એ બુદ્ધા !

લક્ષ્મણ : (બહાર ડોકું કાઢી) મને સાદ કર્યો ?

વેલજી : હા—ગાવાનું બંધ કરો.

લક્ષ્મણ : કેમ ગમતું નથી.

વેલજી : ગમે, પણ ગાણું મગ્નનું હોય તો.

લક્ષ્મણ : તો મારું ગાણું ખરાબ છે ?

વેલજી : એવું લાગે છે તો ખરું.

લક્ષ્મણ : ધાર કે મેં સારું ગાયું એમ મને લાગે છે. દરેકને પોતે સારું ગાય છે એમજ લાગે છે, માણસ પોતે વિચારે કે પોતે સારું જ કામ કર્યું છે. પછી જખ મારે છે બધાં.

બબલો : હમણાં તો કે'તો હતો ને કે તારું માથું ફરી ગયું છે. ને પાછો હસે છે ?

વેલજી : એનું તારે શું છે ? ઢોલામારુ !

લક્ષ્મણ : અહીં કોનું મગજ ફરી ગયું છે ?

વેલજી : મારું.

(ઉમરાવ દાખલ થાય છે.)

લક્ષ્મણ : ધાર કે પેલા રસોડામાં એક છોકરી બેઠી છે એ કંઈક વાંચે છે અને હૈયાફાટ રૂવે છે; હા રૂવે છે; હા રૂવે છે. આંખમાંથી જાણે ગંગા જમુના; હું જઈ પૂછું છું, 'લાડકી ! દીકરી ! શું થયું છે ?' અને એ પછી જવાબ આપે છે. "એને માટે મને બહુ લાગે છે" "કોને માટે" ? મેં પૂછ્યું; એ કહેવા લાગી "આ વાર્તામાં એક માણસ આવે છે તેને માટે," જુઓને, કેટલાક માણસો કેટલીક વિચિત્ર વસ્તુઓ માટે દુઃખી થાય છે. કેમ, ખરું કે નહીં ? માથું ફરી જવાથી પણ એમ દુઃખી થાય છે.

ઉમરાવ : એવો દુઃખી થનાર ગધેડો હોવો જોઈએ.

વેલજી : ઉમરાવ, આ પીધી છે ?

ઉમરાવ : પીધી તો છે.

વેલજી : જરા દારૂ પીવો છે ?

[૨૬] ઊંડા અંધારેથી

ઉમરાવ : લાવને, દોસ્ત, કચારની તલપ લાગી છે.

વેલજી : એમ તો ચાલ અન્ન્યા, ચારે પગે ચર્મ જા અને ફૂતરાની માફક ભસ જોઈએ.

ઉમરાવ : તું મૂરખ લાગે છે. પૈસાદાર શેડિયો ચર્મ ગયો છે, કે હુકમ કરે છે?

વેલજી : અરે ચાલ થોડું ભસવા માંડ. મને મગ્ગ પડશે. દોસ્ત તું તો અમીરોનું ફરજાંદ છે, એક વખત એવો હતો કે અમારા જેવા નાચીઝ માણસ તરફ નફરત કરતો તું અમને હલકાં ગણતો, રસ્તે જતાં ફૂતરાની જેમ ધુતકારતો.

ઉમરાવ : પછી ?

વેલજી : પછી વખત પલટાયો. દિન પલટાયો, બડી પલટાઈ. આજે હું તને ફૂતરાની માફક ભસાવવાનો છું. અને તું ભસવાનો છે. તું જાણે છે કે તારે ભસવું જ પડશે.

ઉમરાવ : ભસીશ દુષ્ટ ! પણ એનાથી તને શો આનંદ આવશે ? મને તો ખબર છે કે તારા કરતાં પણ હું વધારે નીચ બની ગયો છું. હું તારો બરાબરીએ નથી. તોય તે મને ચાનપગે ચલાવવાનો વિચાર કર્યો છે.

બબલો : બરાબર છે.

લક્ષ્મણ : મને પૂછો એ તો ધાણું જ સરસ કહેવાય.

બબલો : જવાનું હતું તે જતું રહ્યું. તેની વાત કરતી નકામી છે. આપણી વચ્ચે તો કોઈ શરીફ આદમી નથી. આપણી પાસેથી બધું જ ધોવાઈ ગયું છે. હતા તેવા ચર્મ ગયા છીએ. જે રહી ગયું છે તે તો સીધો સાદો ખુલ્લો આદમી જ છે.

લક્ષ્મણ : તેથી તો આપણે બધા જ સરખા છીએ. તમે કાંઈ અમીર ઉમરાવ હતા ?

ઉમરાવ : શું છે ? ધરડા જૂત ! તમે કાણ છો ?

લક્ષ્મણ : હું અમીરોને અને રાજમહારાજોને પણ મળ્યો છું.
પણ આ પહેલી વાર જ એક ઉમરાવને મળું છું-જે
તારાજ-પાયમાલ થઈ ગયો છે.

વેલ્લ : (હસે છે) ઉમરાવ ! તમને ખબર છે કે તમે મારી જાત
આગળ મને પહેલવહેલોજ શરમાવી માર્યો છે.

ઉમરાવ : તારી અકલ વાપરવાનો સમય તો હવે આવ્યો છે, વેલ્લ.

લક્ષ્મણ : ઓ-હો જુઓ તો ખરાદોસ્તો-આપણે કેવી જિંદગી.

બખ્ષો : રોજ સવાર એવી ઊગે છે કે અમે બધાં એક
ભારે આહુભરી ઝિકીયારી કરતાંજ ઊઠીએ છીએ.

ઉમરાવ : અમારો પાગ એક વખત હતો, હું સવારમાં ઉઠતો ત્યારે
પલંગમાં જ કોફી પીતો. હા, કોફી અને વળી
માખણ ભાખરી પર,

લક્ષ્મણ : છતાં આપણે બધાં જ માનવાંચો છીએ. હા પાલકે
તેટલી જાત પર તાકાત વાપરો! શણગારો, પહેરો, પણ
માએ જન્મ આપ્યો હતો તેવા જ થઈને માણસ
મરવાનો. છતાં જગતને જેમ ઝાઝું જોઈ, તેમ વધારે
રસિક અને ચતુર લાગે છે. બધા જ જૂઠા હાલે જીવે
છે પણ દરેકની આશા છે કે કંઈક બદલો મળશે...કે...
ભાગ્યશાળી થઈશું.

ઉમરાવ : તમે કોણ છો ? જુઠ્ઠાજી, ક્યાંથી આવો છો ?

લક્ષ્મણ : હું કોણ છું ?

ઉમરાવ : સાધુ છો ?

લક્ષ્મણ : આપણે જગતના જત્રાણુઓ જ છીએ. પડિતો તો
કહે કે જગત સ્વર્ગ તરફ જત્રાએ જ જઈ રહ્યું છે.

ઉમરાવ : (કડકાઈથી) એ બધું બખડ જતર તો ઠીક ! પણ,
કંઈ ઓળખાણ લાવ્યા છો ?

લક્ષ્મણ : કેમ ભાઈ, તમે છૂપી પોલીસના માણસ તો નથી ને ?

[૨૮] જિંદા અધારેથી

વેલજી : (પ્રશ્ન થઈ) આજ ઓળખાણુ ! બુઢાજી, ગળેથી પકડ્યો ઉમરાવ ને !

અબલો : હા. હા આપણા ગુરુજીએ ઠીક કહ્યું.

ઉમરાવ : (કચવાઈને) એમાં શું ? આ તો મરકરી કરું છું. બુઢાજી, મારી કોઈ જ ઓળખાણુ નથી.

અબલો : બુઢો નહીં તો.

ઉમરાવ : આઢાઢા એ તો ઓળખાણુ છે પણ નજીવી, નકામી.

વેલજી : ચાલ આપણે ચાપાણી પીએ.

ઉમરાવ : હું તો તૈયાર જ છું. રામ રામ બુઢાજી ! (જતાં જતાં) માળો બદમાસ લાગે છે.

લક્ષ્મણુ : એ તો બધું થયાં જ કરે છે, દોસ્ત !

વેલજી : (બારણા આગળ) આવે છે, તો ચાલ.

[જાય છે; ઉમરાવ એની પાછળ ઉતાવળો દોડી જાય છે.]

લક્ષ્મણુ : પેત્રો માણસ ખરેખર અમીર હતો ?

અબલો : ભગવાન જાણે; પણ પૈસાદાર હોય તેવો તો છે, હજીએ પણ કોઈ વાર એકાએક ફવાબ એનામાં દેખાઈ આવે છે; લાગે છે કે તદ્દન પાવમાલ તો નથી થઈ ગયો.

લક્ષ્મણુ : પૈસાદારી બગીચા રોગ જેવી છે; શીળી મટી જાય છે પણ એના ચાઠાં નથી જતા.

અબલો : પણ આમ સ્વભાવે ખરાબ તો નથી. કોઈ વાર પોતાનો ડાળ એણે કાઢી નાંખવો પડે છે. આ તમારી ઓળખાણુ માંગી એના જેવારતો.

(અલારખા આવે છે, હાથમાં પાવો વગાડતો આવે છે.)

અલારખા : અય મેરે શાગીદ !

અબલો : બરાડા શાના પાડે છે ?

અલારખા : માફ કરો હું નેક આદમી છું.

અબલો : ફરી પાછો ઠેરને ઠેર.

[હસે છે]

અલારખા : હું એક જ બરદાસ કરી શકું છું. આ એક મિનિટ પહેલાં ફોજદાર મધુકરે હમણાં જ થાણામાંથી મને છુટો કર્યો. ફોજદારે મહેતલ દીધી છે કે ફરી રસ્તા પર મારી બદલુ ન આવે; નદીતર સખ્ત હાથે કામ લઈશ. મારા શેઠ પશુ મિલાડીની માફક મારા પર કતરાય છે. મારો બેટો શેઠ, એતો શરાબી છે. અને હું ? હું તો આદમી છું. મુઝે કુછ ચીઝ ન ચાહીએ. કુછ નહી. બસ ખતમ. મને મહાને વીસ રૂપીયા પગારથી ખરીદ કરેલો પશુ મને કુછ ન ચાઈ એ; પેલો શરાબી બેટો બેટો હકુમત ચાલાવે. એ હવે બરદાસ નહીં થાય. નહી...નહી...હરગીઝ બરદાસ નહી થાય. મને લાખ-કરોડ દો મારે નહીં જોઈએ.

[નાથી રસોડાને ઉંબરે દેખાય છે. અલારખાને જોઈ માથું હલાવે છે.]

લક્ષ્મણ : (રમુજથી) નૌજવાન, હવે તું જાળમાં સપડાયો—

બબ્બો : અંહ-નવરાવેડા...

અલારખા : (ભોંય ઉપર સ્પર્ધાજર્મ.) હવે તમે મને ખાઈ જાવ. મારે કંઈ ન જોઈએ. હું નાચીઝ આદમી છું. મને સમજાવો—બીજા આદમીથી હું બુરો કેમ છું ? અને બીજા આદમી કાણુ છે ? ફોજદાર મધુકર ફરમાવે છે, ‘રસ્તાથી દૂર રહેજો અબર તારું મોત કરીશ.’ હું તો ભાગી જઈશ. હું તો રસ્તાની વચમાં સુઈ જઈશ. ભલે મારા પરથી ગાડી મોટર ચાલી જાય. મારે કંઈ ન જોઈએ.

નાથી : બિચારો ! આવો નવજુવાન થઈ મુરખ થાય છે.

અલારખા : (નારાયણીને જોઈ ઘુંટણીએ પડે છે) નેક નામદાર બાતુ ! આલમની રાજની ! જમતની દુર ! હું શહરને લાલ લાલ રંગી નાખું છું.

[૩૦] ઊંડા અંધારેથી

નાથી : (મોટેથી અવાજ દેખાવી) વારાસણી

[ખારણું ઉઘાડી વારાસણી પ્રવેશે છે]

વારાસણી : (અલારખાને) ફરી પાછો આવ્યો ?

અલારખા : સલામ ખાનુ સાહેબાને, મહેરબાની કરી આમ કદમ બઢાવો.

વારાસણી : કૂતરા ! મેં કહ્યું હતું કે તારું મોઢું ન ખતાવીશ ?
વળી પાછો ફરક્યો ?

અલારખા : વારાસણી મારી તમેયના જુલુસમાં આવવાનું છે,
આવશેને ?

વારાસણી : (ધક્કો મારી) નીકળ બહાર.

અલારખા : (દરવાજા તરફ) ઇન્ટેન્જર કરો, મને હડધૂત ન કરો !
મારી મેયન-મને હમણાં ખ્યાલ આવ્યો નથી, થોભો !
મને એમ બહાર ન કાઢો.

વારાસણી : હું શું કરી શકું છું તે તને ખતાવીશ. ચાડીયા, આખી
શેરી એકડી કરીશ; મારી ચાડી અને કુથલી કરવા માટે
હજીયું તું વેંત જોવડો છે.

અલારખા : ઠીક, ઠીક, ખુદા હારીઝ ! હું જાઉં છું. (દોડી જાય છે.)

વારાસણી : હવે એને ફરી પગ ન મૂકવા દેશો. સંજળાય છે ?

બબલો : મને કાઠિએ ચોકિયાત નથી નીમ્યો.

વારાસણી : ચોકિયાત હો કે ન હો પણ મારી મહેરબાનીથી અહીં
રહ્યા છો તે યાદ રાખજો. તારે મને કેટલા ચુકવવાના છે ?

બબલો : મેં હજી ગણ્યા નથી.

વારાસણી : ગણી કાઢજો-નહી તો ગણાવી દઈશ. (અલારખા
દરવાજો ઉઘાડે છે)

અલારખા : વારાસણી, હું તારાથી ડરતો નથી. બહુ તો નથી જ
ડરતો...(રસોડામાં સરકી જાય છે. લક્ષમણ હસે છે.)

વારાસણી : તમે કાણ છો ?

લક્ષ્મણ : રખડુ જત્રાણુ !

વારાસણી : રાત વાસો રહેવાના છો કે કાયમના રહેવાના છો ?

લક્ષ્મણ : એ બધું તો ઉધાર છે.

વારાસણી : તમારી કાંઈ ઓળખાણુ છે ?

લક્ષ્મણ : મળી રહેશે.

વારાસણી : કોની ઓળખાણુ આપો છો ?

લક્ષ્મણ : લાવીશ આપત્યા ! તમારા ધરના ઉંખર સુધી ઓળખ આપનારને લાવી દઈશ.

વારાસણી : રખડુ, ડગ ! બદમાસ !

લક્ષ્મણ : (નીસાસો નાંખી) સમતા રાખો, બાઈ ! સમતા રાખો.

[વારાસણી વેલજીના ખંડ તરફ જાય છે.
અલારખા રસોડામાંથી ડોકાય છે.]

અલારખા : (ધીમેથી) ગઈ.

વારાસણી : (ફરીને) હજુ તું અહીં મૂઓ છે ?

[અલારખા સીસોટી વગાડતો જતો રહે છે.
નાથી અને લક્ષ્મણ હસે છે.]

અબલો : (વારાસણીને) એ તો બહાર ગયો છે.

વારાસણી : કાણુ ?

અબલો : વેલજી.

વારાસણી : મેં તમને તેને માટે પુછ્યું ?

અબલો : તમે ચારે કાર એને માટે ફાંફા મારો છો.

વારાસણી : તમે બધું બરાબર સાફસુફ રાખો છો કે નહિ તે જોઈ
ધું, સમજ્યા ? હજી લગી વાસીદું કેમ વળાયું નથી. કેટલીક
વાર બાર દઈને કહ્યું કે બધે ચોખ્ખું રાખો.

અબલો : આજે ભોજકનો વારો છે.

વારાસણી : કોનો વારો છે તે મારે જણવું નથી. પણ મ્યુનીસી-
પાલીટી વાળા આવી દંડ કરી જશે તો તમારે બધાને ભેગા

[૩૨] ઊંડા અંધારેથી

થઈને આપવો પડશે. અને તમને બધાને તમેડી મુકીશ.
બબલો : (શાંતિથી) પછી તમે શું કરશો ?

વારાસણી : અહીં એક તણખલું પણ ન રહેવું જોઈએ. (રસોડા તરફ જાય છે. અને નાથી આગળ અટકે છે) અહીં મધમાખી જેમ કેમ લામે છે ? આ તારો ચહેરો કેમ સુઝી ગયો છે ? વાંસડા જેવી સામે ના ઊભી રહે ! વાસીદુર્ગ વાળી નાખ : નારાયણીને જોઈ ? એ અહીં છે ?

નાથી : મને ખબર નથી, મેં જોઈ નથી.

વારાસણી : બબલદાસ મારી બહેન અહીં આવી હતી. ?

બબલો : (લક્ષ્મણને બતાવી) એજ આને લઈ આવી છે.

વારાસણી : અને પેલો અહીં જ હતો ?

બબલો : વેલજી. ? હા, અહીં જ હતો. તમારી નારાયણી કાળજી જોડે મઈ.

વારાસણી : કોની જોડે મઈ તે હું પુછતી નથી. ધૂળ-ધૂળ-ખાવાં,— જળાં-બધેજ સરખું. ઓહ ડુકકરો ! વાળી જૂંડી સાફ કરી નાંખજો, સાંજળો છો ? (બહાર જતી રહે છે.)

બબલો : બહા બગવાન ! એ કેવી જનાવર જેવી છે ?

લક્ષ્મણ : તીખી ચોરત છે.

નાથી : એના જેવી જાંદગી તો દોરજી જીવી જાણે. એના ધણી જેવાની જોડે કાંઈ જીવતા માણસને જોતરો.

બબલો : એના ધણીનીયે એને સાડીબાર નથી.

લક્ષ્મણ : રોજ આમજ કરે છે ?

બબલો : એ તો એના આશકને મળવા આવી હતી પેલો અને બહાર જતો રહ્યો છે.

લક્ષ્મણ : એથી એને માહું લાગ્યું. સમજ્યો. ઓ હો જીવ-જીવ કે આસરે. એનો રોષ બીજા પર ઢોળે છે. છતાં જીવનમાં બ્યવસ્થા નથી, સ્વચ્છતા પણ નથી.

બબલો : બાઈ, જીવનમાં વ્યવસ્થા તો સૌને જોઈએ પણ મગજ બધાયનાં બેકાણુ છે. હશે, કોઈ કે તો વાસીદું વાળવું પડવાનું; નાથી ! તું કરી લેજે.

નાથી : લે ડાહ્યો ! હું કાંઈ તારી નોકરડી નથી. (થોડી વારે)
આજે તો દારૂ પીવાની છું, ખૂબ દારૂ પીવાની છું.

બબલો : ફકકડ...વાહ...

લક્ષ્મણ : છોકરી, દારૂ શીદ પીવાની છે ? હમણાં તો રડતી હતી અને હવે દારૂ પીવાની વાત કરે છે. ?

નાથી : (તુચ્છકાર ભરી અદ્યથી) હું દારૂ પીશ, પછી રડીશ.
બસ બલાસ.

બબલો : બસ એટલું જ.

લક્ષ્મણ : પણ તારે દારૂ પીવાનું કારણ શું છે ? જાણે છે, કે કારણ વગર તો કોડીઓ પણ નથી ઉભરાતી. (નાથી જવાબ નથી આપતી ફક્ત ડોકું ધૂણાવે છે.) સમજ્યો આહોહો.—ઓ ભલામાનવીઓ ! તમારું શુ થવા બેઠું છે ? ચાલ, હું ઝાકુ કાઢી નાખું છું સાવરણો ક્યાં છે ?

બબલો : પેલી પડાળીમાં બારણા પાછળ,
(લક્ષ્મણ પડાળીમાં જાય છે)

બબલો : નાથી !

નાથી : હં.

બબલો : વારાસણી અલારખા પર કેમ તૂટી પડી.

નાથી : એ દરેકને કહેતો ફરતો હતો કે વારાસણીથી એ કંટાળી ગયો છે. અને એનાથી છૂટો થઈ નારાયણી મેળવવા માગે છે. હું તો બા ! અહીંથી જતી રહીશ, ખીજ ચાલમાં રહીશ.

બબલો : શા માટે ? ક્યાં જઈશ ?

નાથી : હું તો કંટાળી ગઈ છું. મારી હવે અહીં જરૂર નથી.

[૩૪] જિંડા અંધારેથી

બબ્લો : (દ્રઢતાથી) તારી જરૂર નથી. એજ બાજતથી કાઠની આ જગત ઉપર જરૂર નથી;

[નાથી માથું ધુણાવી ઉભી થઈ પડાણીમાં જતી રહે છે. પોલીસ મહાદેવ દાખલ થાય છે; એની પાછળ સાવરણો લઈ લક્ષ્મણ આવે છે.]

મહાદેવ : તમે જાણીતા નથી લાગતા.

લક્ષ્મણ : તમે ખીજા બધાને જાણો છો ?

મહાદેવ : મારી રૈનમાં જેટલા માણસ આવતા હશે એ બધાને જ ઓળખું છું, પણ તમને નથી ઓળખતો.

લક્ષ્મણ : કારણ કે કુદગતે બધુંજ એકઠું કરી તમારી રૈનમાં નથો ઠાલવી દીધું; થોડું નજર બહાર રહી ગયું લાગે છે.

[રસોડામાં જાય છે]

મહાદેવ : (બબ્લો પાસે જઈ) એ ખરું કહ્યું. મારી તો નાનકડી રૈન છે. જો કે મોટી રૈન આ કરતાં તો બૂંડી છે. થોડી વાર પહેલાં-ફરજ ઉપરથી ફારેજ થાઉં તે પહેલાં-પેલા અતારખાને ચોકીએ લઈ ગયો હતો. એ તો રસ્તા વચ્ચે સૂઈ ગયો તો. પાવો વગાડવા માંડ્યો અને ચીસો પાડે “રે મારે કાંઈ નહીં જોઈએ. મારે કાંઈ નહીં જોઈએ.”—મોટરગાડી બધો જ વાહનવ્યવહાર ચાલુ હતો. ક્યાંય ચક્રદાઈ ગયો હોત-પીલાઈ મર્યો હોત-જંગલી માણસ છે. મેં એને સમજાવ્યો પણ કેવો પાગલ !

બબ્લો : આજે બાજ રમવા આવવાના છો ?

મહાદેવ : હું ? હા, હા; અને વેલજનું કેમ છે ?

બબ્લો : એમનું એમ, રોજના જેવું જ તો.

મહાદેવ : તો હજી એમનું એમ નજાવે રાખે છે ને.

બબ્લો : ગાજરની પીપૂડી બજી તો બજી નહીં તર—

મહાદેવ : (સસંશય) બબ્લો જાણે છે ? (લક્ષ્મણ હાથમાં ટોપલી

પ્રથમ અંક [૩૫]

લઈ અને ખંડ વટાવી બહાર પડાણીમાં જાય છે.)

હા, હાં હમણાંથી વેલજીની વાતો ચાલુ છે. સાંભળી છેને ?

બબલો : હું વાતો સાંભળ્યાજ કરું છું.

મહાદેવ : રીત મુજબનું—જાણી જોઈને મારી આગળ જુડું તો નથી બોલતો ને ? બધાજ જાણે છે. (કડકાઈથી) જૂડું મા બોલીશ.

બબલો : હું શું કામ જૂડું બોલું ?

મહાદેવ : તો તો ઠીક છે. સા...મુરખા લોફા કહે છે કે વારાસણી અને વેલજીને કાંઈક કાળું છે. પણ એની મારે શી લેવા દેવા છે ? હું કાંઈ એનો આપ નથી. હું તો મામો મુઓ છું. મને શીદ ચીઢવતા હશે ?

(કાશી આવે છે તેને જોઈને) લોકોનું શું થવા બેઠું છે, તે જાણવાન જાણે; બધી વાતને રમતજ સમજે છે. ઓહ તમે છો કે ?—

કાશી : હા, હવાલદાર શા'બ ! બબલો વળી પાછો મને બજારમાં એની જોડે બેસવા દાટી આપતો'તો

મહાદેવ : કેમ ન આપે ? આપવી જ જોઈએ. એની પાસે પૈસાનો ફેક છે.

બબલો : મારી પાસે હો...હો...

કાશી : આહ. તેથી ? હવાલદાર શા'બ ! મને ચીઢવી છે તો મારા જેવી મૂંડી નથી. મેં એક વાર તો તમને કીધું કે સ્ત્રીને માટે લગન એટલે હીમાળે હાડ ગાળવાં; એકવાર હીમાળે જઈ હાડ ગાળી આવો, અને આખી જિંદગી યાદ રહી જશે.

મહાદેવ : જો બિબી રહે. બધા જ ભાયડા એકસરખા નથી હોતા.

કાશી : પણ હું તો બધાયને મન એક સરખીજ છું. મારા આગલી વારના ભરથાર, ભગવાન એમનું બલું કરજો; એમના ગયા પછી હું તો પાપમાંથી છૂટી. મેં એના

[૩૬] ઊંડા અંધારેથી

નામનો શોક પાળ્યો પણ મનમાં તો માનતી'તી કે,
મારું તો કરમ ઊઘડ્યું.

મહાદેવ : કશા કારણ વગર તારો ઘણી મારજૂઠ કરતો'તો,
તો તારે પોલીસમાં ફરીયાદ કરવી'તી ને !

કાશી : પોલીસને શું, મેં તો આઠ વરસ ભગવાનને ફદિયાદ
કરી'તી, પણ એણેય દાદ ના દીધી.

મહાદેવ : આજે જુદી વાત થઈ છે. એક પર બીજી ન કરાય તેવો
કાયદો થયો છે. હવે જેરાઓનાં ભરણપોષણના પણ
કાયદા છે. બધી વાતના કાયદા પ્રમાણે...(અનારને
દોરતો લક્ષમણ દાખલ થાય છે).

લક્ષમણ : આમ આપણે ઠીક કરી નાખ્યું. આવી માંદી હાલતે
તમારે ચાલતું નાના જોઈએ; જરા દરકાર રાખો; તમારી
જગા ક્યાં છે ?

અનાર : (ખાટલો બતાવી) દાદા ! ભલું થયે.

કાશી : આ પરણેલી જ છે ને ? જુઓ એના હાલ.

લક્ષમણ : બિચારીના હાલ બહુ ખરાબ છે. બી'તો ઝાલી એકલી
એકલી ચાલતી'તી.

કાશી : અમારી બૂલ થઈ. મા'રાજ માફ કરજો. એની દાસી
જરા ફરવા ગઈ છે. હશે !

લક્ષમણ : તમને આની મશ્કરી સુએ છે ? પણ તમે માનવી માન-
વીને કેવી રીતે તરછોડી શકો ? ગમે તેવો માણસ ગમે
તેવી સ્થિતિમાં હોય તોય માણસની કાંઈક કિંમત છે જ.

મહાદેવ : તમારે માણસની સેવા કરવી જોઈએ. એ મરી જશે તો,
તો ઘણા જોટાળા ઊભા થશે ? હા ! જોયા કરજો.

લક્ષમણ : સાચું કહ્યું હવાલદાર શ્રા'બ !

મહાદેવ : હા. હા. જો કે હું હવાલદાર નથી થયો પણ,—

લક્ષમણ : હવાલદાર નહી હો, પણ રતન જેવા લાગો છે

પ્રથમ અંક [૩૭]

[પડાળીમાં ઘોઘાટ મચી રહે છે. પગના ધમપછડા થઈ રહ્યા છે. અરસપરસના અવાજો આવે છે.]

મહાદેવ : ઝગડો થતો હશે !

અબલો : લાગે છે તો એવું.

કાશી : હું જોઈ આવું.

મહાદેવ : હું પણ જોઉં; મારી તો તોફારી જ એ માટે છે. હું તો કહું છું કે લોકો ઝગડવા માંડે ત્યારે ખીજાઓએ ખસી જવું જોઈએ. એ લોકો થાકશે ત્યારે ઝઘડવાનું છોડી દેશે. વચ્ચે પડ્યાં વગર માથાં ફેડતા દેવાં જોઈએ. એજ દાવના છે ભેટાઓ; ફરી કોઈ દા'ડો ઝઘડશે નહીં. એમને પડેલા ઘા હંમેશાં યાદ રહેશે.

અબલો : (ખાટલામાંથી ઊભો થતાં) આ બધું જમાદારને કહેજેને !
('આરાણું' ઉઘડી જાય છે; કાશીનાથ ઉંબરે દેખાય છે.)

કાશીનાથ : (ખૂસ પાડતો) કાળુજી, દોડો ! દોડો ! વારાસણી નારાયણીને મારી નાંખે છે, દોડો ! દોડો !

[કાશી મહાદેવ, અબલો બહાર દોડી જાય છે
લક્ષ્મણ તેમની પાછળ જોઈ રહ્યો છે.]

અનાર : ઓહ ભગવાન ! મિચારી નારાયણી !

લક્ષ્મણ : બહાર કોણ લટે છે ?

અનાર : અમારી ધરધાણુયાળીઓએ બહેનો.

લક્ષ્મણ : (અનાર પાસે જઈ) એમને શું વહેંચવાનું છે ?

અનાર : લલ્લા સિવાય ખીજું કંઈ એમને કરવાનું નથી. બન્ને પાડા જેવી છે.

લક્ષ્મણ : તમારું નામ શું છે ?

અનાર : અનાર. હું તમને જોઉં છું, અને મારા બાપા યાદ આવે છે. તમારા જેવા ભણા અને નરમ હતા.

લક્ષ્મણ : કંઈ કેટલાં વીતકો સુખ ફેલે હોતા હૈ ઈન્સાં, ઠોકરે ખાને કે બાદ ઐટલેજ ભલો અને નરમ થઈ ગયો છું.

(હસે છે અને થોડી વારે માન ફેલાય છે)

પડદો.

અંક બીજો

દશ્ય એજ ધર્મશાળાનું;

અભરાઈ પાસેના ખાટલા ઉપર મંત્રોજ
બેઠો છે.

ઉમરાવ, લેયાજી, પઠાજી પતા રેમે છે;

કાળુજ અને નાયક રમત બેઠા
રહ્યા છે.

બખસો અને મહાદેવ કાલસાની ચીન
રેલી કાઈ બાજી રમી રહ્યા છે.

એક દેવદારના ખોખા ઉપર બેસી
લક્ષ્મણ ચનારને પુંઠાયી પંખો નાખી
રહ્યો છે.

સમય સાંજનો છે. બે ફાનસ સળ-
ગાવેલાં છે એક પત્તાં રમનારાઓની
બાબુમાં ભીંત ઉપર લટકે છે. બીજું
બખલાના ખાટલા પાસે મુકલું છે.

પઠાણુ : એક દૈં ઔર ખેલેં; પીછે મેં નહીં ખેલું.

બબલો : લેયાજી જરા ગાવ (સોંગડી મારી) સમજ દેખ મન પ્રિત
પિયારે આસીક, હોકર સોના કયા રે....

લેયાજી : (ગીત ચાલુ કરી) લુખા સુખા ગમ કા ટુકડા, ફિકા ઔર
સલોના કયારે.

પાયા હો તો દે દે પ્યારે, પાય ફિર ખોના કયા રે?

જીન આંખીન મેં નીંદ ધનેરી તકીયા ઔર ખિછોના કયા રે?

કહે કપીર સુતો બાઈ સાધો સિસદીયા તબ રોના કયા રે?

પઠાણુ : (સંતોષને) ચીપો પત્તાં! પત્તાં? તમારા ફરેખ હું બાળું.
બબલો અને લેયાજી : (જોડે ગાતો) સમજ મન મિત પિયારે
આસિક હોકર સોના કયા રે...

અનાર : મારજૂડ-ગોળો; આખા જીવતરમાં એના વગર બીજું જોયું
જ નથી. એના વગર બીજું કંઈ ન મળે.

અનાર : મારજૂડ-ગોળો; આખા જીવતરમાં એના વગર બીજું જોયું
જ નથી. એના વગર બીજું કંઈ ન મળે

લક્ષ્મણુ : બલી બાઈ, મૂલી બા! દુખ ન લગાડ.

મહાદેવ : એમ તારી સોગડી કેમ ખસેડે છે, આંધળો છે?

બબલો : આ, આહ સમજ્યો, સમજ્યો!

પઠાણુ : (સંતોષનું ગળું પકડી) ફરેખ, પત્તા ગૂમ કયાં કરે? માર
કાલુંગા હું...

લેયાજી : જોડો ઈન ખાતોં કો, દોસ્ત, સમજલો આપસ આપસમાં;
બબલા ચલ ગા,

અનાર : મારે પેટે જંપ કરી એક બટકું રોટલો પડવા દીધો હોય
તેવો એક દા'ડો નથી ગયો. હું રજ રજ ભેગી કરી રોટલો
કરતી, આખો દા'ડો એક બટકું રોટલો મળે તેની લતમાં
કાઢ્યો, ચીયરા વીંટાળી જીવતર પૂરું કર્યું; એજે ગયું

[૪૦] ઊંડા અંધારેથી

એ જીવવાનું, મારું નસીબ સાચું થાય એવા સારા કરમ
પણ નથી કર્યાં.

લક્ષ્મણ : લાડકી બેટી ! તું અહુ જ બસાઈ ગઈ છે, કાંઈ દરકત નહીં.

નાયક : (ભેંચાળને) ગુલામ ઉતર; ગુલામ ! મુરખ !

ઉમરાવ : આ રહ્યો બાદશાહ.

કાળુજી : બધા પર્તા હારી ગયો.

સંતોષ : એ તો અમારી ટેવ છે.

મહાદેવ : બાદશાહ, આ લે.

બબલો : મારી તો આ ચાલ.—

અનાર : મારી અંત વેળા છે.—

કાળુજી : અરે ! અરે ! રમવાનું છોડો. દોસ્તો મારી પાસેથી પેસા
લેજો ! પણ રમત છોડો.

નાયક : તમારા કબ્જા વગર એ બાજી ચાલે જ નહીં. ચાલે ખરા ?

ઉમરાવ : તું તારે જોયા કર. ઊંડા અંધારે નાખી દઈશ.

પડાણ : ઔર ચલો. હોની સો હો ગઈ, મેરી બી. (માથું કાળુજી
હલાવતો બબલા પાસે જાય છે.)

અનાર : મને વિચાર આવે છે—એા જલા ભગવાન—મને તારે ધેર
પણ જમડાના માર પડશે—તારે ત્યાં પણ ભગવાન—

લક્ષ્મણ : તને માર નહીં પડે, એની ફિકર નહીં કરતી, તને કશું જ
નહીં થાય. તને ત્યાં શાંતિ મળશે. જરા સમતા રાખ,
બાઈ ! દરેકને જિંદગીમાં સહન કરવું જ પડે છે, (ઉભો
થઈ રસોડામાં જાય છે.)

બબલો : (ગાતો) તું તો રામ સુમર, જગ લડવા દે.

કોરા કાગજ, કાલી શ્યાદી, લિખત—પઢત વાકો પઢવા દે.

ભેંચાળ : (ગાતો) હાથી ચલત હે અપની ગત મેં, કુતર ભુકત
વાકો ભુકવા દે.

બીજો અંક [૪૧]

બબલો-લૈયાળ : (સાથે) કહત કબીરા મુતો ભાઈ સાધો, નરક પચત વાકો પચવા દે...તું તો...

પઠાણુ : (બરાડો પાડી) ...ફરેય...ફરેય, પતાં ગુમ કરી દીયા.

ઉમરાવ : (ગુચવાતો) ડીક, ગુમ ન કરું તો તારા માથામાં મારું ?

નાયક : બુહું બોલે છે, દોસ્ત ! માથામાં નહીં મારી શકે-કદી નહીં ?

પઠાણુ : મેં બેલુંગા નહીં.

સંતોષ : (પતાં એકઠા કરતો) છાડો, દોસ્ત આપણે તો જ જુતા ન હતા કે અમે પાગલ બીએ. અમે પાગલ હતા તો રમવા કેમ આવ્યા ?

ઉમરાવ : હારી ગયો એક અધેલી અને ધાંધલ કરે છે આટલું-લાખ રૂપિયા જેટલું, હં.

પઠાણુ : નેક તાવ બેસો.

સંતોષ : શું કામ ?

પઠાણુ : શું કામ એની મતલબ ?

સંતોષ : એની મતલબ એનું શું કામ ?

પઠાણુ : મેં સમજા નહીં.

સંતોષ : હું સમજતો નથી, તમે સમજો છો ?

[પઠાણુ તિરસ્કાર બતાવતો થુંકે છે; બીજા તેને હસે છે,]

લૈયાળ : (મજાકથી) તુમ બહુત મજાના આદમી છે. સમજતા નહીં ? નેકી સે ગમતા છે તો ભુખા મરવાના ક્યા ?

પઠાણુ : એ લેન દેન નહીં. આદમી નેક હોના ચાહીયે.

લૈયાળ : તુમ પોપટ જેસા બોલતા છે. ચલો બહેતર હે કિ ચાય પી લે. બબલા ! (ગાતો) કહત કબીરા મુતો ભાઈ, સાધો નરક પચત વાકો પચવા દે...તું તો

બબલો : મારી લાગતમાં તુંજ મારો શમ છે, ભાઈ.

[૪૨] બિંડા અંધારેથી

ભૈયાજી : ચલો ચાર (ગાતો) તું તો રામ સુમર જગ લડવા દે
(જતો રહે છે)

[પઠાણ ઉમરાવ સાથે મુઠીએ ઉછાળે છે
અને ભૈયાજીની પાછળ જતો રહે છે,]

સંતોષ : (ઉમરાવને) નેક નામદાર, આપે બહુ જ પાગલપણું
કયું, તમે લણેલા ગણેલાં ચર્મ પત્તાથી છેતરપીંડી કરવાનું
જાણતા નથી ?

ઉમરાવ : હું કેવા રીતે સુપ્રા ગયો તે મારો દેવ જાણે.

નાયક : તારામાં બેજી નથી. આત્મવિશ્વાસ વગર માણસ કાંઈ
ન કરી જાણે, કદીએ નહીં.

મહાદેવ : મારી બે કુકરી રાજા ચર્મ ગમ્મતી અને તારી તો એક જ
હ. હ.

ખખલો : હોશિયારી હોય તો એક પણુ ખસ છે, તું આમળ ચલાવ.

કાળુજી : તમે ખાજી હારી ગયા, મહાદેવ !

મહાદેવ : તું તારું કામ કર. સમજ્યો; છલકી ખાંધ રાખ.

સંતોષ : જીત-પણુ કદીયાની.

નાયક : એક ટકા મને આપી દો. મારે એક ટકાની એ શી જરૂર છે ?

[રસોડામાંથી લક્ષ્મણુ દાખલ થાય છે.]

લક્ષ્મણુ : કેમ, પઠાણુને ખાંખેરી લીધા ? હવે જર્મ ને તાડી પીસો,
—મને લાગે છે....

ઉમરાવ : ચાલો અમારી સાથે

સંતોષ : તમે તાડી પીઓ પચી કેવાક લાગો છે, તે મારે જોવું છે.

લક્ષ્મણુ : અત્યારે લાગુ છું એના કરતાં તો સારો નહીં જ લાગુ.

નાયક : ચાલો, દાદા, જરા ગાયન ગાઈશું.

લક્ષ્મણુ : ક્યાં ગાયતો ?

નાયક : કવિતાઓ—તમે જાણો તો છો.

લક્ષ્મણુ : ઓહ કવિતાઓ—મારે કવિતાઓની શી જરૂર છે ?

નાયક : કવિતાઓ હસાવે છે—કાઈક વખત ગમગીન પણ બનાવી દે છે.

સંતોષ : એ ગવૈયા આવે છે કે? (સંતોષ અને ઉમરાવ જાય છે.)

નાયક : આ આબો; હું તમને પકડી પાડીશઃ બુઓ, દાદા ! આ એક કવિતામાંથી પહેલી કડી...બૂલી ગયો...હં... હં...બુલી ગયો...(કપાળ કુટે છે.)

બખ્ષો : : આ લો, લેતા જવ; તમારો રાગ મરી ગયો. હવે ચલાવો.

મહારાજ : કાળું થાય, મેં ખોટી કાંકરી ચલાવી.

નાયક : પહેલાંના વખતમાં જ્યારે મારું શરીર દારૂથી ખવાઈ ગયું ન હતું, ત્યારે હું પૂરખદારમાં કવિતા આતોતો. જોનારા દિગ્દર્શ જતા, “વન્સમાર” મળે. “વન્સમાર” એટલે શું એ તમને નહીં સમજાય, વન્સમાર એ તો નશા છે, દાદા ! હું રોજ ઉપર આવી આમ બોલો રહતો (લટકા કરી બોલો રહે છે) હા આમ બોલો રહતો અને (ખૂબ વાર પછી) આત્યારે યાદ નથી આવતું, એક હરફ યાદ નથી આવતો. મને ખૂબ ગમતી એ કવિતા મારે ગાવી છે. પણ અત્યારે ગવાતીજ નથી. કેટલી કમનસીબી ! ખરું કે ?

લક્ષ્મણ : : તમને ગમતી કવિતા બુલી ગયા હો તો તે ખરાબ તો ખરું જ ને! આપણને ગમતું હોય તેમાં જ આપણો આત્મારામ હોય છે.

નાયક : મેં તો મારા આત્મારામને ઘાળી પીધો છે, દાદા ! હવે આત્મારામ નથી રહ્યો. કારણ મારામાં મારો જાતવિશ્વાસ નથી. હવે મારું આવી બન્યું છે.

લક્ષ્મણ : કેમ આવી બન્યું છે? દવા લો, સારવાર કરો; મને ખબર પડી છે કે સરકારે દારૂબંધી માટે હવે દારૂડીઆઓની સારવાર કરવાનું માથે લીધું છે. પૈસા લગારે ખરચવાના નહીં. દારૂડીઆઓ માટે ખાસ દવાખાનાં ઉઘાડ્યાં છે, કે જેથી એ બધાની મફત સારવાર થાય. સરકારે નકકી

[૪૪] ઊંડા અંધારેથી

ક્યું છે; દારૂડિયાઓ સારવાર કરાવવા આવે તેથી સરકાર ખુશ રહે છે. તમે પણ જરા એક વાર અબમાયસ કરો; સીધાજ ત્યાં પહોંચી જાવ.

નાયક : (વિચાર કરી) ક્યાં જાઉં ? દવાખાનું ક્યાં છે ?

લક્ષ્મણ : શહેરમાં છે. ગામડાઓ કરતાં શહેરોમાં દારૂની લત ખૂબ હોય છે. એ દવાખાનાનું નામ...એ દવાખાનાને કે' છે... કંઈ હરકત નહીં. નામ તો હું આપીશ; ફક્ત થોડા વખતમાં તૈયાર થઈ જાવ. તાડી બાડીના છાપરે હમણા મુઢલે ન જતા. ખૂબ મક્કમ થઈ દારૂ ન પીવાની ઈચ્છા કેળવજો. પછી દારૂની આદતમાંથી સુધરી જશો. તમને જીવન મળશે. બિલકુલ નવું જીવન; કેવું સરસ ! દોસ્ત, મક્કમ થઈ જાવ અને તાકીદે વિચાર કરી નાખો.

નાયક : (સ્મિત કરતો) નવું જીવન મંગળાચરણથી તે અંત સુધી; બહુ જ સરસ હા, હા, ફરી જીવી નાંખું. (હસતો) અલ-બત્ત હું નવું જીવન શરૂ કરી જ શકીશ. ચોકકસ હું શરૂ કરી દઈશ. તમને નથી લાગતું ?

લક્ષ્મણ : કેમ નહીં ? ખરેખર, માણસ ધારે તે કરી શકે.

નાયક : (વિચારમાંથી એકાએક જાગી) તમે કંઈક વિચિત્ર માણસ છો. આજ લગી (સીસોટી વગાડતાં) આજ લગી બુઢાજી—(જતો રહે છે.)

અનાર : દાદા.

લક્ષ્મણ : શું છે ? લાડકી બેટી.

અનાર : મારી બેડે વાતો કરોને.

લક્ષ્મણ : (અનાર પાસે જઈને) ઠીક, ચાલ વાતો કરીએ.

[કાળુજી દાખલ થાય છે ચારે બાજુ ફાંફા મારે છે. અનાર પાસે જાય છે, તેની સામે

બીજો અંક [૪૫]

જોઈ રહે છે અને કાંઈ વાત કરવી હોય તેવો અભિનય કરે છે.

લક્ષ્મણ : શું દોસ્ત !

કાળુજી : (ધીમે અવાજે) કંઈ નહીં અમથો (પડાણી તરફ ધીમે પગે જાય છે. ઉંબરે ઘડીક થંભે છે અને જતો રહે છે.)

લક્ષ્મણ : (કાળુજીને જતો, થોડી વાર જોઈ રહીને) તારું દુઃખ એનાથી સહ્યું જતું નથી.

અનાર : એમના સિવાય પણ મારે ઘણી વાતો વિચારવાની છે:

લક્ષ્મણ : તને એ મારજીક કરતો હતો !

અનાર : જનાવરની જેમ; એમના મારે આ ખાટલે પડી છું.

બપ્પલો : મારી ધરવાળીનો એક રાખેલો તો; જુગાર રમવામાં તો એ એકકો—

અનાર : મારી જોડે જ વાતો કરો, દાદા ! હું માંદો મુઈ છું.

મહાદેવ : હં.

લક્ષ્મણ : એ તો હીક છે. દીકરી, માણસ જનમે છે કે મરવાની ક્રિયા ચાલુ જ થઈ છે જાય છે; ત્યારે તો મરી ગયો એમ કહીએ છીએ, ભૂતકાળ વાપરીએ છીએ. કારણ મરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ. અત્યારે તો સારા થવાની જ આશા રાખવી. દીકરી ! ત્યાર પછી કોઈ ડર જ નહીં રહે—કશે જ ડર નહીં—હા—મૃત્યુ પછી કેવળ શાંતિ અને શાંતિ ! અને તારે કશું જ કરવાનું નહીં. ફક્ત જવાનું; મૃત્યુ બધું જ શાંત કરી દે છે. મોત તો માણસ માટે માની ગોદ જેવું છે. થાકીએ એટલે એની ગોદમાં માથું મૂકી દઈએ અને આપણને તદ્દન આરામ મળે. લોકો પણ આમ જ કહે છે. તું જ કહેને દીકરી ! આ જગતની જાનજમાં આપણને શાંતિ જ ક્યાં મળવાની ?

[વેલજી દાખલ થાય છે; એ જરાક ધેનમાં

[૪૬] જાંડા અંધારેથી

ધેરાયલો છે, અસ્તવ્યસ્ત દેખાય છે. ખારણા
આગળના એક ખાટલા ઉપર બેસી જાય છે.
શાંત અને સ્થિર બેસી રહે છે.]

અનાર : દાદા, ત્યાં પણ જમના માર ખાવા પડશે?

લક્ષ્મણ : ના દીકરી, એવું કંઈજ ત્યાં ન મળે. મારું કંઈ માન,
ત્યાં ચિર શાંતિ! ખીબુ કંઈજ નહી. જમ તને ભગવાન
પાસે લઈ જશે અને કહેશે “હે પરમેશ્વર આ આપની
ભગત અનાર” —

મદાદેવ : ત્યાં જમ શું કહેશે એની તમને કયી રીતે ખબર પડી ?
[મદાદેવના અવાજે વાલજી માથું
ઉંચું કરે છે અને સાંભળે છે]

લક્ષ્મણ : હું કહું છું એમ જ છે, હવાલદાર સાગ!

મદાદેવ : (માર્દવવાળા સ્વરે) સમજ્યો, આવું કહેવાનો તો તમારો
ધંધો છે. હજી હું હવાલદાર નથી થયો.

ખખલો : એતારી!

મદાદેવ : એતારી! [ચાળા પાડે છે]

લક્ષ્મણ : અને પરમેશ્વર તારા તરફ દયાભીની નજર નાંખશે
અને કહેશે. “આ અનારને તો હું જાણું છું.” પછી કહેશે
“અનારને મારા જાંચામાં જાંચા સ્વર્ગે લઈ જવ. એને
ખૂબ શાંતિ આપજો. અનારની જિંદગી બહુ દુખી હતી.
ખિચારી કંટાળી ગઈ હતી. અનારને શાંતિ આપજો.”

અનાર : (શ્વાસ ધુંટતી.) ઓહ, દાદા! જો એમજ હોય ને
મને ત્યાં આરામજ મળવાનો હોય તો.....મને.....
કશુંજ દુખ નથી લાગતું.

લક્ષ્મણ : જરાકે દુખ નહી લાગે, તારે શ્રદ્ધા રાખવી; આનંદમાં
રહી, ભય છોડી દર્શ, તો મોત રમત છે. મેં કંઈ નહી,

આપણા જેવા માણસ માટે મોત તો બાળકની માતા જેવું છે.

અનાર : કદાચ હું સારી થઈ જાઉં તો—

લક્ષ્મણ : (વ્યંગથી) શેતે માટે ? વધારે માર ખાવો છે ?

અનાર : ના, રે ના; પણ આ એક વેળા જીવી જાઉં—થોડા દાંડા—
જો ત્યાં શાંતિ મળવાની હોય તો અહીંનું અહીં હું ધીરજથી
બધું જ સહન કરી શકીશ. હા, દાદા ! સહન થશે. :

લક્ષ્મણ : ત્યાં તો શાંતિ વગર બીજું કંઈ ન મળે, ફક્ત—

વેલજી : (ઉભો થઈ) ખરેખર છે કે આવી વાતો આવા ટાણે ?

અનાર : (લચબીત અવાજે) એા ભગવાન !

લક્ષ્મણ : આવો નવજવાન—

મહાદેવ : કોણ ત્યાં ભટકે છે ?

વેલજી : (એની પાસે જઈ) હું ભટકું છું, કેમ ?

મહાદેવ : અહીં ભટકવાનું નથી. થોડી મલાજ રાખવી જોઈએ.

વેલજી : મુરખ છો. મહાદેવ મામા, એાહો, એાહો.

લક્ષ્મણ : (વેલજીને ધીમે અવાજે) એ ભાઈ ! અવાજ નહીં—ઘોંઘાટ
નહીં—આ બાઈ અહીં મરી રહી છે. એના હોઠ આ દુનિયા
માટે બીડાઈ ગયા છે, હવે ધાંધલ નહી.

વેલજી : તમે કહો છો, દાદા, તો હવે ધાંધલ નહીં કરું. તમે ખરા
છો; તમે ઠીક જુઠાણું ચલાવી શકો છો. છતાં એ જુઠાણું
સંભળવાં ગમે તેવાં હોય છે. મને તો તમારા જુઠાણું
બહુ ગમે છે. તમે કહે જ. આ જગત ઉપર આપણને ગમે
તેવું બહુ જ થોડું છે

બબલો : ખરેખર, અનારની છેલ્લી ધડી છે ?

લક્ષ્મણ : તે ઢોંગ કરતી હોય તેવું તો નથી લાગતું ?

બબલો : બસા મર્દ. ઠીક છે કે હવે એ ઉધરસ ખાવાનું બંધ કરશે.
એની ઉધરસ અમને બધાને ખસેલ કરતી હતી.

[૪૮] ઊંડા અંધારેથી

મહાદેવ : છાકટા ! તારું કાળું આય.

વેલણ : મહાદેવ !

મહાદેવ : હું તારો મહાદેવ નથી.

વેલણ : મહાદેવવાળા ! ખરેખર નારાયણી માંદી રહે છે ?

મહાદેવ : તારે એની શી લેવાદેવા છે ?

વેલણ : હવે કહો છો કે નહીં કે વારાસણી એને ખુબ મારજુક કરે છે ?

મહાદેવ : એની પણ તારે લેવાદેવા નથી. એ તો ધરતો ઝગડો છે, એમાં તારી શી મતલબ છે ?

વેલણ : મારી મતલબની વાત વિસરી જવ. મારી મતલબની વચ્ચે આવશે તો નારાયણીનું મોં પણ જેવા નહીં મળે.

મહાદેવ : (રમત છોડી દર્ધ) શું છે ? તને ખબર છે કે (હાથ પકડવા જાય છે) કોની વાત કરે છે ? મારી જાણી તારી.....ચોર નહીં તો !

વેલણ : ચોર હોયશ પણ તમે મારો હાથ કદી ઝાલ્યો ?

મહાદેવ : તો ઊભો રહે; હાથ ઝાલીશ. વાર નહીં લાગે.

વેલણ : મને જો પકડ્યો છે તો તમારા આખા કુટુંબને ભારે ઘર્ષ પડશે. તમને તો લાગતું હશે કે અદાલતમાં હું મૂંગો મરીશ ! મારા જેવા વર પાસે લલાઇની આજ્ઞા રાખશે મા ! મને ચોરી કરવાનું કોણ શિખવતું હતું ? જગ્યાઓ કોણ બતાવતું હતું ? કાશીનાથ અને એની વહુ મારી ચોરીના મુદ્દાઓમાં લાગ કોણ રાખે છે ? કાશીનાથ અને એની વહુ.

મહાદેવ : જુઠો ! અદાલત આ કંઈ નહીં માને.

વેલણ : અદાલત કેમ નહીં માને ? સાચું છે. પછી તમને પણ આની વચ્ચે ધસડી જઈશ. હા, તમને બધાને તારાજ કરી નાખીશ. મધાકાઓ ! તમે જશે !

મહાદેવ : (હાથ આઘાતે) જૂઠું...જૂઠું...બોલે છે. તદ્દન જૂઠું.
મેં તમે ક્યાં હેરાન કર્યો છે ? હઝકાયો નહીં તો ?

વેલજી : હેરાન ન કર્યો હોય તો બહુ પશુ ક્યારે કયું છે ?

લક્ષ્મણ : આહા.....હા...

મહાદેવ : બેની વચ્ચે કબલ કરેા છે ? તમારે આની સાથે
લેવાદેવા ન મળે ! આ તો અમારાં કુટુંબનો ઝગડો છે.

બબલો : (લક્ષ્મણને) છોડોને; એ તમને કે મને ક્યાં રવાની વાતો
કરે છે ?

લક્ષ્મણ : (નમ્રતાથી) એ તો હું જાણું છું. હું તો આટલું જ
કહું છું કે આદમી આદમીનું બહુ ન કરે એ તો બૂઠું
જ કહેવાય.

મહાદેવ : (લક્ષ્મણના કહેવા સામે આંખ આડા કાન કરી) ઠીક છે.
એ તો અહીંના બધાને હું .ઝોળખું છું. તમને કોણ
ઝોળખે છે ? (ધુરડીયાં કરતો આલ્સો :જાય છે.)

લક્ષ્મણ : બિચારાનો મિળજ જતો રહ્યો; ઝોહોહો-હો-હો તમારે
ત્યાં તરેહ તરેહના માણસો છે. દોસ્તો !

વેલજી : એ તો વારાસણીને ફરિયાદ કરવા ગયો છે.

બબલો : વેલજી; હવે ઘેલાં ન કાઢ. તારી આ'દરી બતાવવાનો કરો
અરથ છે ? અલ્યા જગતમાં લાકડાં ફાડતાં હોઈએ ત્યાં
આ'દરી કામ પશુ લાગે પશુ એ આ'દરી બરબાદ જવાની;
તારો તો હાડીઓ પીસી નાંખશે.

વેલજી : અમે તો રજપૂત તે એમ સે'જમાં થોડુંજ નમતું આપશું ?
અને લઢવુંજ હોય તો આ બાવડાં સાબુત છે.

લક્ષ્મણ : ઓ મારા વીર ! અહીંથી જવાનો જ વીચાર કરોને બાઈલા !

વેલજી : ક્યાં જવું, તમે જ બતાવોને !

લક્ષ્મણ : આફ્રિકા-આફ્રિકા જા. યુરોપ જા.

[૫૦] ઊંડા અંધારેથી

વેલજી : હા ! એ ઠીક છે. ના...ના...આપણે તો સરકાર પોતાના
પૈસા ખર્ચીને દેશપાર કરે-તરીપારકરે તેનીજ રાહ
જોવાના.

લક્ષ્મણ : મારું તો કંઈક સાંભળ લઈલા. આફ્રિકા જ, યુરોપ જ;
ત્યાં કંઈક નવો રસ્તો દેખાશે તારા જેવા માણસની
ત્યાં બહુ જરૂર છે.

વેલજી : મારું જીવતર તો બાંગીને ભુકકો થઈ ચલ્યું છે; મારા બાપનું
આખું આયજી એ ઓતરાતી દીવાલોમાંજ વીતેલું; મને
પણ જેલપંખીડું બનતાં એમણે શીખવાડ્યું. મને લોકો
ચોરનો દીકરો-કાકુનો દીકરો-બદમાસનો બેટો-કે'તાતાં
ત્યારેતો હું ગુઠજીએ માંડ ચાલતા શીખ્યો'તો; એવડો હતો.

લક્ષ્મણ : ઠીક એ બધું; આફ્રિકા મળતો દેશ છે. રૂપાળો, સોનાનો
મુલક છે. તારા જેવા પહાડી નવજવાનને ત્યાં જતાં પાંચ
પકવાન મળ્યાં એમ લાગશે.

વેલજી : આ જૂઠાણાં શીદ હાકો છો, બુઢાજી ?

લક્ષ્મણ : શેનાં ?

વેલજી : કેમ એકદમ બહેરા થઈ ગયા ? જૂઠું શીદ બોલો છો,
મારા દાદા ?

લક્ષ્મણ : હું વળી ક્યાં જૂઠું કહું છું ?

વેલજી : અહીંયાં સરસ છે, અને ત્યાં રૂપાળું છે, એમ તો કા'જો
ને ? પણ તમને તો ખાતરી છે કે આ તૂત જ છે ?

લક્ષ્મણ : તો મારામાં વિશ્વાસ રાખી તારી મેળે ત્યાં જઈ આવ.
ખાતરી કરી આવ અને પછી મને કે'જે; મારા બાઈલા.
અહીં વળગી રેવાથી તારો શો દા'ડો વળશે ? તારે મોટા
સતવાદીના પૂછડાની શી જરૂર છે. આ અમે જે સત્યને
ઓળખીએ છીએ, તે એક દા'ડો તું એ ઓળખીશ
અને ત્યારે તો કુહાડના ધા જેવું લાગશે.

વેલજી : એની શી પરવા છે ? છોને કુહાડાના ઘા જેવું લાગે.

લક્ષ્મણ : તમેય વિચિત્ર છો. હાથે કરી શીઠ મરવા માંગો છો ?

અબ્બો : તમારી બધી વાતો મને નથી સમજતી, વેલજી ! તારે શું સાચું જણવું છે અને શાને માટે ? તને તારે માટે સત સમજાય એટલે થયું. દરેક પોતાનું સત સમજે છે.

વેલજી : ચુપ કર, અબ્બો, વચ્ચે માથું ના માર; મારે એમની પાસેથી જણવું છે. બુઢાજી. સાંજગો, ભગવાન છે ?

[લક્ષ્મણ અનુત્તર રહી સ્મિત કરે છે.]

અબ્બો : નદીના પાણી પર તરતાં ખપાટીયાંની માફક લોકો જીવે છે.

વેલજી : હીં; ભગવાન દુનિયા પર છે ? જવાબ આપો ?

લક્ષ્મણ : તમને શ્રદ્ધા છે ? તો ભગવાન છે. શ્રદ્ધા ન હોય તો નથી. તમને તેની શ્રદ્ધા હોય તો હયાતી ધરાવેજ છે.

[વેલજી ગુંચવાઈ જઈ લક્ષ્મણ સામું તાકી રહે છે.]

અબ્બો : હું આ પીવા જઈ છું, હાલો તમે મે જણા,

લક્ષ્મણ : આમ કેમ જોઈ રહ્યા છો ?

વેલજી : ઊભા રહોને—તમે શું કહો છો ?

અબ્બો : તો હું એકલો જઈ છું.

(એ બારણા પાસે જાય છે. વારાસણી પ્રવેશે છે.)

વેલજી : તો તમારું એમ કહેવું છે કે...

વારાસણી : નારાયણી અંદર છે ?

અબ્બો : ના (જતો રહે છે.)

વારાસણી : (અનાર પાસે જઈ) હજી જીવે છે ?

લક્ષ્મણ : એ મા ! એને ના સતાવો.

વારાસણી : તમે અહીં આંટા મારો છો શા માટે ?

લક્ષ્મણ : જરૂર પડે મારે અહીં રહેવું છે.

વારાસણી : (વેલજીની ઓરડી તરફ જતાં) વેલજી, મારે તમારી

[૫૨] ઊંડા અંધારેથી

સાથે વાત કરવી છે. (વેલજીની ઝોરડીમાં જાય છે. લક્ષ્મણ ખૂબ મુશ્કેલીથી ખાટલા ઉપર ચઢી અભરાઈ ઉપર ચઢી જાય છે.) આવો આવો, વેલજી.

વેલજી : મારે નથી આવવું.

વારાસણી : (બહાર આવી) કેમ નથી આવવું ? આમ મારી જોડે શા માટે ઝગડો કરે છે ?

વેલજી : મને દુખ થાય છે. આ બધાથી હું થાકી હારી ગયો છું.

વારાસણી : મારાથી પણ થાકી હારી ગયા છો ?

વેલજી : હા તારાથી પણ થાક્યો છું.

[લૂગડાનો છુટો છેડો કમર પર બેસવી વારાસણી એનો હાથ છાતી સરસો ચાંપે છે. અનારના ખાટલામાં ડોકું કરે છે અને વેલજી પાસે પાછી આવે છે]

હીક તમારે કાંઈ કહેવું હોય તો...

વારાસણી : મારે શું કહેવાનું હોય ? તમને ગમું જ એવું દેખાયું તો થોડું જ કરી શકું ? કાંઈની બીજા માગવી મારા સ્વભાવમાં નથી. સાચું જોલ્યા; તમારો આભાર.

વેલજી : શું સાચું જોલ્યો ?

વારાસણી : કે તમે મારાથી પણ થાકી હારી ગયા છો ? કે એ પણ જાહું છે ? (વેલજી મુંઝો અને જોઈ રહે છે. એ તેની પાસે જાય છે.) મારા તરફ કેમ જોઈ રહ્યા છો ? મને યોગ્યતા નથી ?

વેલજી : (નિશ્ચાસો નાખી) વારાસણી, તું ખૂબ સુંદર છે. (વેલજીને અડકવા વારાસણી જાય છે, વેલજી ખસી જાય છે) પણ તું મારું હૈયું હાથ નથી કરી શકી. હું તારી સાથે જીવ્યો અને જીવી જે કરવાનું હતું તે કર્યું, પણ મેં એની દરકાર કરી નથી.

વારાસણી : (ધીમા અવાજે) સમજી ! પછી ?

વેલજી : પછી ? હવે આપણી પાસે વાત કરવા જેવું પણ કશું રહ્યું નથી. હવે મને છોડી દે.—

વારાસણી : તમે બીજી કોઈ જોડે લપટાયા છો ?

વેલજી : એ બધાની શી પંચાત ? મારે બીજી જોડે ઘરઘરણું કરવું હશે તો તને ગોરાણી નહીં પનાવું.

વારાસણી : હવે કાલા ન થાવ. કદાચ હું તમને મનગમતી આણી આપીશ.

વેલજી : કોની વાત કરે છે ?

વારાસણી : જેની વાત કરું છું તે તમે જાણો છો. (મૌન). ઠાલા ઠાલા ઢોંગ શીદ કરો છો ? વેલજી, હું તો સાદી સીધી સ્ત્રી છું (અવાજ ધીમો કરી) તમે મને ભલે દુઃખી કરી, પણ હું મૂંગી નહીં મરું. વગર કારણે કે વિના વાંકે તમે તો મને ચાખુકે ફટકારી છે. તમે તો મને કહેતા કે તમારા હૈયામાં હુંજ કાતરાઈ રહી છું. અને એકાએક.....

વેલજી : એકાએક કશું જ નથી થયું. આવું મને બધા લાંબા કાળથી લાગતું હતું, વારાસણી ! તારામાં અંતર જેવું કશું જ નથી. સ્ત્રીને તો અંતર હોવું જોઈએ. અમે પુરુષો તો જનાવરો છીએ. અમને તો તમારે તાલીમ આપવી જોઈએ. સ્ત્રીઓએ દારવણી આપવી જોઈએ. મને શા રીતની દારવણી તેં આપી છે ?

વારાસણી : થઈ ગયું તે થઈ ગયું. આપણે આપણી મનની લાગણીઓ દાખી ન શકીએ; તમને મારે માટે લાગણી ન હોય તો થઈ રહ્યું. હવે એમજ ચાલશે...

વેલજી : ઠીક છે, એમજ વાત છે તે તો આપણા મારગ હવે મોકળા છે; ધાંધલ ધમાલ વગર સૌ સૌને મારગે પડી જઈએ.

વારાસણી : ના જરા ઊભા રહો. એમ બધું જ નહીં પતે હું,

[૫૪] ઊંડા અંધારેથી

તમારી જોડે રે'તી હતી ત્યારે તો તમારી મદદ વગર એક પણ નો'તી જતી. તમે મને મારી જિંદગીના હમરીયા કૂવામાંથી કાઢશો તેમ આશા રાખતી હતી. મને મારા ધણી પાસેથી છોડાવો, મારા મામા પાસેથી છોડાવો, મારે આખી જિંદગીનો છુટકારો જોઈએ છે. કદાચ તમારે માટે લાગણી મને નહીં હોય પણ તમારામાં રાખેલી મારી આ આશા-મારા એ વણતુટેલા વિચારોને-લાગણીને હીંચકે હીંચોળતી હતી. સમજાય છે ? તમે મને છોડાવશો તેના રાહ જોતી હતી.

વેલજી : હુ.....હું માણસ નથી. મેં તારી રીતે ખૂબ વિચાર કર્યો છે. તું મારા કરતા વધારે હુંશિયાર અને સમજદાર છે, ખરું ? નહીં ?

વારાસણી : (તેની નજીક નીચી વળી) વેલજી, ચાલ આપણે એક-બીજાને મદદ કરીએ

વેલજી : કેવી રીતે ?

વારાસણી : (ધીમેથી પણ મક્કમ અવાજે) હું જાણું છું કે તમે મારી બહેનને માટે તલસો છો.

વેલજી : એટલે તો તું બનાવર જેમ વર્તી રહી છે, આખો દા'ડો એને મારઝૂક કરે છે. જોજો, હોં, હવે હાથ ઉપાડતાં વિચાર કરજો.

વારાસણી : ઊભા રહો, તપી ન જાવ. આ બધું જ બેળેબેળે ઠેકાણે કરી શકીશ, તમારે નારાયણી જોડે-લગ્ન કરવું છે ? બહુ સારું, એને પરણજો. તમને હું પૈસા પણ આપીશ. લગલગ ત્રણસો જેટલા રૂપિયા; પછી બીજા આવશે ત્યારે વધારે આપીશ.

વેલજી : (એનાથી દૂર જતાં) એક ઘડી ઊભી રહે, તો એ શાને માટે ? તારો શો વિચાર છે ?

વારાસણી : મારા ધણી પાસેથી છોડાવ. મારો મળાકાંસો દૂર કર.

વેલજી : (શ્રીતિથી સીસોટી વગાડે છે) તો એમ વાત છે ? સમજ્યો, તારે માટે બધું જ ચોખ્ખું થઈ જાય, તારો ધણી જમને ઘેર જાય, હું કાળા પાણીએ જાઉં, અને તું તારે—

વારાસણી : ના, વેલજી, કાળા પાણીએ શા માટે ? એ કામ તમારે નથી કરવાનું. બીજા પાસે કરાવો, અને તમે કરો તો પણ કેાણુ જાણુવા બેઠું છે ? નારાયણીનો વિચાર કરો. તમારી પાસે પૈસા પણ આવશે. પૈસા લઈ આફ્રિકા ગમે ત્યાં જતા રે'જો, મને મારા જીવતરમાં છુટકારો મળશે અને મારી બહેન મારાથી દૂર રહે તેમાં જ તેનું લક્ષ્ય છે. હું એના સામું જોઈ શકતી નથી. તમારે લીધે હું એના પર ગુસ્સે થાઉં છું. અને મારી જાત મારા હાથમાં નથી રહેતી, હું દુઃખ દઉં છું, મારું છું, જુકું છું. એટલી સખ્ત મારું છું કે મને પોતાને એને માટે દયા આવે છે, પણ હું મારું છું અને માર્યા જ કરીશ.

વેલજી : ચૂડેલ ! તું તો ચૂડેલ છે, તું તો બજાગા માર્યા કરે છે.

વારાસણી : બજાગા નથી મારતી, હું સાચું કહું છું, વિચાર કરો વેલજી ! કારણકે એના લોભને થોભ નો'તો. માંકડની માફક એ મારું લોહી પીએ છે, ચાર વરસથી મારું લોહી પીએ છે, છતાં ધરાયો નથી. એ કંઈ જાતનો ધણી મુઓ છે ? નારાયણીને પણ પીડે છે, અને મેણી મારે છે. એને બીખારણુ કહે છે, એ તો દરેકને માટે ઝેર જેવો છે.

વેલજી : આ બધું બોલે છે તે તારી ચાલાકી છે.

વારાસણી : મારું કહેવાનું ચોખ્ખું ચટ છે. મૂર્ખા હોય તેજ એકલા ન સમજે.

[વારાસણીનો પાત કાળીદાસ ચુપડીદાથી દાખલ થાય છે. ચોર પગલે આગળધે છે.]

[૫૬] ઊંડા અંધારેથી

વેલજી : (વારાસણીને) ઠીક હવે તું જા.

વારાસણી : વિચાર કરી જોજો (કાળીદાસને જોઈને) અહીં કેમ આવ્યા ? મને શોધવા આવ્યા છો ?

[વેલજી ટટાર થઈ જાય છે અને એક હીંસક પશુની માફક કાળીદાસને જોઈ રહે છે.]

કાળીદાસ : હું છું. હું છું, તમે એકલાં જ છો ? ઓહ, ત્યારે તો ઠીક ઠીક વાતો-ગમત ચાલી હશે.

(એકાએક પગ પછાડે છે અને ઠરકાતા અવાજે બરાડા પાડે છે) વારાસણી ડાકણ, વંઠેલે, (વેલજી અને વારાસણી સહેજપણ સળવળ્યા વગર એના તરફ જોઈ રહે છે. એ પણ પોતાના અવાજથી પોતે ભય પામે છે.)

ભગવાન મને માફ કરજો. વારાસણી, તેં તો મને ફરી પાપમાં નાખ્યો. દરેક ઠેકાણે તને શોધી વળ્યો (ફરી બરાડો પાડી) સુવાનો વખત થયો, કોડિયામાં દીવેલ પૂરવાનું પણ ભૂલી ગઈ છે ? કુબ્જ, ચુડેલ.

(એના ધૂબતા હાથ વારાસણી પર ઉગામે છે. વારાસણી ધીમેથી પકાળી તરફ ચાલવા માંડે છે. વેલજી તરફ પાછળથી જોઈ રહી છે.)

વેલજી : (કાળીદાસને) ચાલ્યો જા, અહીંથી દૂર યા.

કાળીદાસ : (બરાડો પાડી) આ તો મારું ઘર છે. તું અહીંથી ચાલ્યો જા. ચોર બદમાશ.

વેલજી : (ધીમે અવાજે) ચાલ્યો જા કાલીદાસ.

કાળીદાસ : મને મારીશ ? જતો રહું છું, જતો રહું છું.

[કાળીદાસને ગળેથી પકડી ધસડે છે. ખૂબ હચમચાવી મૂકે છે. અભરાઈ ઉપરથી શિયાળની

અંક બીજો [૫૭]

ચીસ જેવો અવાજ આવે છે. વેલજી કાળીદાસને
છોડી દે છે. કાળીદાસ પકાળીમાં દોડી
જાય છે.]

વેલજી : (ખાટલા ઉપર ફૂદકો મારી ચઢી જઈ) ઉપર કાણુ છે ?
અભરાઈ ઉપર ?

લક્ષ્મણ : (ડોકિયું કરીને) શું છે ?

વેલજી : તું ?

લક્ષ્મણ : (સ્વસ્થતાથી) હું છું, બીજો કોઈ નહીં. ઓ મારા રામ,
ભગવાન.

વેલજી : (પકાળીનું આરાણું બંધ કરે છે. આગળો આમ તેમ શોધે
છે પણ જડતો નથી.) મુઓ આગળો જડતો નથી. નીચે
આવો, છુદાજી.

લક્ષ્મણ : આતું છું. સીધો સમો ! (નીચે આવે છે)

વેલજી : ઉપર કેમ ભરાયા હતા ?

લક્ષ્મણ : બીજે ક્યાં ભરાઈ શકાય તેમ છે ?

વેલજી : પણ તમે દેખાતા તો ન હતા—

લક્ષ્મણ : મારા જેવા ઘરડા માણસને જરા હુંફાળી જગા વધારે
માફક આવે.

વેલજી : તમે આ બધું સાંભળ્યું ?

લક્ષ્મણ : સાંભળ્યું. સાંભળ્યા વગર કેવી રીતે કહી શકાય ? દુઃખ
એ છે કે હું બહેરો નથી; તારું શું થવા બેઠું છે ?
છોકરા ! તારું શું થવા બેઠું છે ?

વેલજી : (વહેમથી) શેનું શું થવા બેઠું છે ?

લક્ષ્મણ : આ હું અભરાઈએ ચઢી ભરાયો તેનું.

વેલજી : ત્યાં શું ખાંખા ખોળા કરતા હતા ?

લક્ષ્મણ : ત્યાં હુંફ હતી. બેટા ! વળી પાછું મેં માન્યું કે પેલો માણસ
ભૂલમાં મારા છુદ્દાને ગળું દબાવી મારી નાખે.

[૫૮] જિંડા અંધારેથી

વેલજી : હા, મેં તો એ ઠ્યરને મારી જ નાખ્યો હોત. મને એના પર દાઝ છે.

લક્ષ્મણ : મારી નાખવા જેવું કશું જ રહેતું નથી. કાઠ પણ મારી નાખી શકે. લોકો ઘણી વાર એવી ભૂલ કરે છે.

વેલજી : (હસતા) કહોને તમે એકદવાર એવી ભૂલ કરી છે. ?

લક્ષ્મણ : તો હું કહું તે સાંભળ બેટા ! પેલી સ્ત્રીથી હવે તું આઘો રે'જે. તેને તારી પાસે ન આવવા દેતો; સ્વપ્નામાં પણ નહીં; એના ઘણીનું કાસળ કાઢી નાખશે; સતી શિરોમણિ બની તારે માથે આળ ચઢાવશે. મારું માન, એ ડાકણનું કશું સાંજળીશ જ નહી. મારા માથા સામું જો; જો; તાલ પડી ગઈ છે. મારા માથે સરસ ચક્રચક્રતા વાંકડિયા વાળ હતા ત્યારે ઘણી સ્ત્રીઓને જોઈ કાઢી છે. અને આ વારાસણી તો નાગણ કરતાંય વધુ જૂંડી છે.

વેલજી : એવું કંઈ બોલવાની જરૂર નથી.

લક્ષ્મણ : હું કહું તેજ તું સાંભળ. જો તને ગમતી જે કાઠ છોકરી હોય—આ એનું બાવડું પકડી તું તારે રરતે પડી જ. અહીંથી ચાલ્યો જ. જેટલું જલદી જતા રહેવાય તેટલું જલદી.

વેલજી : (ગંભીરતાથી) જે લોકો તેમને પામવા તલસે છે તેમને હું હરાવી તો ન શકું—ફક્ત એટલું જ કહું છું કે આ તમે કશું તે માનું છું; હું કંઈ જ સમજી શકતો નથી.

લક્ષ્મણ : એમાં સમજવાનું શું છે ? માણસ પાલવે તે મારગે જીવી શકે છે. આજે ઉપરના બની, આવતી કાલે હીણપતથી. જો તને પેલી છોકરી ગમી જ ગઈ હોય તો એની જોડે ભાગી જ. અને બધી વાતોનો પાર લાવ; નહીતર એકલો ચાલી નીકળ. હજી તું નૌજવાન છે. આશા અને ઉમંગથી જીવન વીતાવવાનો અને લગ્ન કરી નાખવાનો તારી પાસે ઘણો વખત છે.

વેલજી : (લક્ષ્મણનો ખમો પકડી) મને કહો જોઈએ; આ બધી શીખામણો આપતાથી તમને શું કાંઈ મળે એમ છે ?

લક્ષ્મણ : જરા ઉભો રહે. એ વાત જવા દે; હું જરા અનારને જોઈ લઉં. એને એકદંડીયો શ્વાસ ઉપડ્યો છે.

[અનારની પથારી પાસે જાય છે. મચ્છરદાની ઉંચકે છે; હાથ લગાડી તપાસે છે: બધું શાન્ત નીહાળે છે.] “હે મારા રામ ! તારી ચરણરજ સમી અનારને શાંતિ આપજે.”

વેલજી : (સ્વસ્થતાથી) ગુજરી ગઈ ?

(જ્યાં છે ત્યાંજ ઉભો રહી પથારી

ઉપર તાકી રહે છે.)

લક્ષ્મણ : (સ્વસ્થતાથી) એના દુઃખનો છેડો આવ્યો, એનો વર ક્યાં છે ?

વેલજી : કદાચ હોટલમાં ગયો હશે.

લક્ષ્મણ : એને ખબર આપવા મારે જવું પડશે.

વેલજી : (કમકમાટી અનુભવી) મરેલાં માણસ મને જોવાં ગમતાં જ નથી.

લક્ષ્મણ : (પડાળી તરફના આરણ્ય તરફ જતાં) એમને જોવા જેવું છેજ શું ? હા જીવતાં માણસો જ આપને ગમવા જોઈએ.— હા જીવતાં માણસો.

વેલજી : હું તારી જોડે આવું છું.

લક્ષ્મણ : બહીક લાગે છે ?

વેલજી : મને ગમતું જ નથી.

[અંતે ઉતાવળાં જાય છે. કોઈ નથી; શાંત છે.

થોડા વખત પછી પડાળીના દરવાજાની

બહારથી, દૂરથી અવાજ આવે છે, અસ્પષ્ટ

છે. નાયક દાખલ થાય છે.]

નાયક : (ઉંમરે અટકી આરણ્યબંધ કર્યા વગર સાંકળ પકડી ખૂમ

[૬૦] બિંડા અંધારેથી

મારે છે) એય બુઢાજી ! ક્યાં ક્યાં સંતાઈ ગયા છો ? મારું
બેભું તાબું થઈ ગયું. સાંભળો (સ્થિર નયને જે ડગ
આગળ વધે છે, પછી નાટકી અદાથી ઉભો રહી ગાવા
મંડે છે)

પાંધડી સંભાળ બેટા પાંધડી સંભાળ...(૩)
જાલીમે લુંટી લીધો માલ... બેટા પાંધડી
[નારાયણી બોજક પાછળ પારણામાં દેખાય છે.]
બુઢાજી સાંભળો...

દુનિયાનો દાતાર તું ને તારી એય કાં ખાલી (૨)
હવે તું બૂખ્યો અથ્યા ને દુનિયા કરે દીવાળી... પાંધડી

નારાયણી : (હસતા) તમે ગાઓ છો ? ચક્રમ ખતી ગયા છો ?

નાયક : (તેના તરફ ફરી) આહ તમે જ છો ! બુઢાજી ક્યાં ગયા
મારા વહાલા દોસ્ત બુઢાજી ! અહીં કોઈ જાણતું જ નથી.
અચ્છા. રામ રામ, નારાયણી, હં રામ રામ.

નારાયણી : (જરા આગળ આવી) તમે મને આવ તો કશું
નથી અને રામ રામ કહેવા લાગ્યા.

નાયક : (તેનો માર્ગ રોકી) હુંજતો રહું છું, બધું છોડી જતો રહું
છું. શરદ અને વસંત આવશે પણ આ બંદા ફરી એક વાર
નહીં આવે.

નારાયણી : તમે ક્યાં જતા રહેવાના છો ?

નાયક : મારી સારવાર કરાવવા હું એક શહેર હુંઢવા જાઉં છું.
તમે પણ ચાલો ! મુનશીના નાટક “ પૃથ્વીવલ્લભમાં ” આવે
છે “ રાગમાં દુઃખ છે; ત્યાગમાં સુખ છે. ” તમને ખબર
છે ? દાડિયાઓ માટે સારવાર કરવા એક દવાખાનું થયું
છે; અદભુત દવાખાનું છે. બધેજ આરસ--જમીન આરસની;
ચકચકતા આરસના ચોખ્ખા ઝોરડાઓ; ખોરાક બધું જ
મફત; હા આરસનુંજ ભોંયતળીઉં; હું આ દવાખાનું શોધવા

અંક બીજો [૬૧]

જાઉં છું. મારી સારવાર કરાવી, ફરી એક વખત રંગભૂમિ ઉપર આવીશ, હું નવો અવતાર પામીશ. “નરસિંહ મહેતા” નાટકમાં એ ભક્ત ગાય છે “હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે.” માગે જનમ જનમ અવતાર રે. ” નરસૈયાએ ગાયું છે. મારું રંગભૂમિના નટ તરીકેનું નામ ગણપત નાયક. અહીં મારું કોઈ નામજ નથી. નામ ગુમાવવાથી કેટલી હાનિ થાય તે તમને ખબર છે? આજકાલ ફૂતરાઓને પણ નામથી બોલાવાય છે.

[નારાયણી આગળ વધે છે અનારની પથારી આગળ અટકે છે અને જોઈ રહે છે].

નામ રહ્યું તો ડકરો નાણા નવ રહ્યાં.

કીર્તિ કરાં કાટકાં પાડ્યાં નવ પદાંત. ”

નારાયણી : જુઓ તો ખરા, આ ગુજરી ગઈ છે.

નાયક : (માથું ધુણાવી) એ બનીજ શકે નહીં.

નારાયણી : (પાછી હાલી તો.) જુઓ ખરા, ખરેખર.

[બબલો દરવાજે દેખાય છે.]

બબલો : શું જોવાનું છે ?

નારાયણી : અનાર ગુજરી ગઈ.

બબલો : (ધીરા અવાજે) એટલે હવે એની ઉધરસ મટી ગઈ.

(અનારના ખાટલા પાસે જાય છે. એના તરફ જોઈ રહે છે. પછી પોતાની જગા તરફ જાય છે). આની ખબર કાળજીને કાંઈએ આપવીજ નેહાયે. એના વગર એ કામ બીજો કોઈ પતાવી શકે તેમ નથી.

નાયક : હું જાઉં છું. હું એને કહી દઈશ. અનાર નામ મટી ગયું.

[નાયક જાય છે]

નારાયણી : (ખરાખર મધ્યમાં ઉભી રહી) એક દા’ડો, મારો પણ

[૬૨] ઊંડા અંધારેથી

આવોજ નીવેડો આવશે. આમજ ધરતીના એક ખૂણામાં
સૌ મને બૂલી જશે.

અબલો : (કેટલાંક ચીથરાં તેના ખાટલા ઉપર પાથરતાં) શું ? તું
શું બબડે છે ?

નારાયણી : કંઈ નહીં, એ તો અમથી બોલતી'તી.

અબલો : વેલજીની રાહ જુએ છે ? શોધી કાઢ, નહીં તો બરડો જ
ભાંગી નાખશે.

નારાયણી : કાણુ બરડો ભાંગશે. તેનો ફરક શું પડે ? હું તો મચ્છું
છું કે એજ ભાંગે.

અબલો : (ખાટલામાં સૂતાં) ઠીક તો એ તારે વિચારવાનું છે.

નારાયણી : એ મરી ગઈ એ એક રીતે તો સારું થયું. મને એને
માટે બહુ લાગી આવે છે; ભગવાન, તેં એને શા માટે
આજ લગી જવાડી ?

અબલો : મરવાનું તો બધા માટે છે; માણસ જન્મે છે, થોડો વખત
જીવે છે અને મરી જાય છે. હું પણ મરી જઈશ. તું મરી
જઈશ એમાં દુખ લગાડવા જેવું શું છે ?

[લક્ષ્મણ દાખલ થાય છે, પાછળ પડાણ,
લૈયાજી અને કાળુજી આવે છે. સૌથી ઢેડે
કાળુજી ધીમે ચાલતો હોય છે, એનું માથું
નીચે ઢળેલું છે)

નારાયણી : શ-શ-અનાર.

પડાણ : માલૂમ છે. અદલાદ ઇસકી રૂઢ આપાદ રખે ! આખર મઈ !

લૈયાજી : (કાળુજીને) ...બહાર લે ચલો...મુઠ્ઠા ન રખો. યે કમરામેં

કાળુજી : (ધીમા અવાજે) લઈ લઈ છું.

[બધાજ અનારની પથારી પાસે જાય છે.
કાળુજી સૌની પાછળ ઊભો ઊભો અનારને
બધાના માથા વચ્ચેથી જોઈ રહ્યો છે].

લૈયાજી : ખાનસા'બ, એની બદબુ ફેલ જાય એમ કહો છો ? નહિ.
એ જીતી'થી. તબ હી બદબુ ફેલ ચૂકી છે.

નારાયણી : લલા ભગવાન ! એકનુંયે રૂવાડું હાલતું નથી ? કાંઈ આંસુ પાડતું નથી. ? કાંઈને દુઃખ તો શેતુંજ લાગે ? તો બાહ !

લક્ષ્મણ : છોકરી, એમ શા માટે કહે છે ? એ એમ જ થાય; મરી ગયેલાનો શોક શો કરવો ? છોકરી, છોકરી, આ જીવે છે એને માટે આપણને દુઃખ લાગે છે ? તો પછી મરી ગયેલા માટે આશ્વા જ શી રાખીએ ?

બમલો : (બગાસું ખાતો) અને બીજી વાત; મોત કાંઈ આપણું શબ્દોથી ડરતું નથી; મંદવાડને નામ આપી શકો પણ મોતને તો નામ નથી.

પદાણુ : પુલીસ બુલાવો.

ભૈયાજી : પુલીસ. સચમુચ પુલીસકો ખબર કરી, કાળુજી ?

કાળુજી : ના, આપણે આને દે દેવાના લાકડાનો વિચાર કરવાનો છે, અને મારી પાસે તો ચાલીસ ફદીયાં છે.

ભૈયાજી : કિસસે લે લો. અપની મરજીસે દે દો, સખ લોક ! પાંચ રૂપિયા મુઝસે લે લો. મગર પુલીસકો મત ખબર કરો. નહીં તો ફેંસલા હો જાએગા કિ ખુન હુવા હે.

(તેના ખાટલા તરફ જઈ પદાણુની બાજુમાં બેસી જાય છે)

નારાયણી : (બળલાના ખાટલા તરફ જતી) હું હવે એને સપનામાં દેખ્યા કરીશ, મરી ગયેલાં માણસો રોજ સપનામાં આવે છે. મને એકલી જતાં બહીક લાગે છે. બહાર અંધારું છે.

લક્ષ્મણ : (તેની પાછળ જતાં) દીકરી, બીક તો જીવતા માણસોની જ રાખવાની હોય છે, આટલું મારું માનજો.

નારાયણી : દાદા ! મારી જોડે બારણા લગી આવોને.

લક્ષ્મણ : અચ્છ; ચલો, (બન્ને જાય છે.)

પદાણુ : ઓ-હો, હો દોસ્ત, ખાળ સાહેબકો એરસ આયેગા, દોસ્ત ! જીંદગીમેં આર મળહ હોગી; સારી જમીન પર રોશન નિકલ આયેગી દોસ્ત ! પ્યારે પયગંબર સાહબ ! આલમકો નઈ રોશની મિલેગી.

[૧૪] ઊંડા અંધારેથી

બબલો : પડાણુ

કાળુજી : (નીરાશ આંખોએ બધું જોતો વચમાં ઊભો રહી) હવે મારે શું કરવું ?

ભૈયાજી : પથારી ખીજાવ ઔર સો જાવ.

કાળુજી : (ધીમે અવાજે) એ કેમ અને ? પેલીનું શું કરવું ?

[કોઈ જવાબ આપતું નથી. સંતોષ અને નાયક દાખલ થાય છે.]

નાયક : (ખુબ મારી) બુઢાજી ! આમ આવો મારા વહાલા મિત્ર !

સંતોષ : હો-હો. આ નવા જોગીને તો બુઢો...હો...હો...

નાયક : હવે નક્કો થઈ ગયું છે-બુઢાજી પેલું શહેર ક્યાં છે ? ક્યાં જતા રહ્યા ?

સંતોષ : છટ...છટ...એ કચરો તો જૂઠું બોલતો હતો, એવું કશું જ નથી, કોઈ શહેર નથી, લોકો નથી, કંઈજ નથી.

નાટક : તમે જૂઠું બોલો છો.

પડાણુ : (ખાટલામાંથી ઊભો થઈને) મકાન માલેક કાપર હૈ ? મેં ફરીયાદ કરું, મેં પૈસા દઉં, નહીં ? ...શરાખી... (બહાર જતો રહે છે, સંતોષ સીટી વગાડે છે.)

બબલો : (ઉંધ ઘેરાયેલા અવાજે) બાઈઓ ! પથારીમાં પડી જાવ, આટલો ધાંધાટ ના કરો. રાતે લોકોને નિરાતિ ઉંધવા દો.

નાયક : ઓહ, હા ! અનારનું શાખ પડ્યું છે.

“લાકડા લોઢા સમ છાંડી બાંધવો પાછા વળે.

કોઈ સાથે નવ જતું ધર્મ મનુજને પરવરે,”

આ એક નાટકની કડી છે.

સંતોષ : (ખુબ પાડી) મડદાં સાંભળતાં નથી, મડદાંને લાગણી થતી નથી, બરાડા, ધાંધલ બંધ કરો. મડદાં સાંભળતાં જ નથી. (લક્ષ્મણુ આરણ્યા આગળ દેખાય છે.)

પ ૩ દો.

અંક ત્રીજો.

દૃશ્ય : ખાડા ટેકરાવાળી ઘાસ ઉગેલી જમીનનો ભાગ પાછળના ભાગમાં લાલ ઈંટોની દીવાલથી આકાશનો ક્ષિતિજનો ભાગ નજર બહાર રહી જાય છે; દીવાલની પાસે રાફડા જેવું કંઈક છે. જમણી તરફ ખપાટિયાની હારવાળી દેખાય છે. તેથી તથેલા જેવું લાગે છે. ડાબી બાજુ એક ભુખરી દીવાલ આવેલી છે, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે સમાર કામ કરેલાં ધાખા દેખાય છે, અને કાશીનાથની ધર્મ-શાળાનો ભાગ છે. વચ્ચેમાં કાટખુણો દેખાય છે. આ ધર્મ શાળાના ભાગ અને રાતી દીવાલ વચ્ચે એક નાનો રસ્તો દેખાય છે. ભુખરી દીવાલમાં બે બારીઓ દેખાય છે. એક જમીનનો લગોલગ છે, બીજી તેનાથી ચાર પાંચ ફુટ ઉંચી આવેલી છે. આ દીવાલ પાસે એક થોરીઆની વાડ આવી રહેલી છે. અને દસેક ફુટ લાંબો લાકડાનો ગોળવો દેખાય છે. દીવાલની જમણી બાજુએ વાંસ વળીઓ વગેરેનો થકકલો કરેલો પડ્યો છે.

વસંતની શરૂઆત છે. ઝાકળ બિંદુઓ હમણાં જ અદૃશ્ય બન્યાં છે. વૃક્ષ અને છોડવાઓ પર નવી કુંપળા ફુટી હોય તેમા છે. આથમતા સૂર્યનું તેજ પથરાઈ રહ્યું છે.

નારાયણી અને નાથી એક લાકડાના ડુંકા પર પાસે પાસે બેઠેલી છે. લક્ષ્મણ અને ઉમરાવ વાડ પાસે બેઠાં છે. કાણુજી લાકડાઓની બારી ઉપર સુતો છે, જમીન આગળની બારીમાંથી બુબુલાનું માથું દેખાય છે.

નાથી : (ગુંબનમય શબ્દોમાં-માથું નીચું ઢાળી તેના પર હાથથી તાલ દેતાં, આંખો બંધ રાખી) એક રાતે એ મારા બગીચામાં આવ્યા.-અને નક્કી કરેલા માંડવે તે આવ્યા

[૬૬] ઊંડા અંધારેથી

—હું તો રાહ જોતી ઊભી હતી. મનમાં દર્દ અને ભયથી ધ્રુજતી હતી; એમનામાં પણ નખશિ ધ્રુજતી હતી, એમનું મોં સફેદ રૂની પુણી જેવું ચર્મ ગયું હતું, હાથમાં અંદક.

નારાયણી : (મગફળી ફેલતાં) નિશાળીઆઓ તોફાની હોય છે એમ લોકો કહે છે તે ખરું લાગતું જાય છે.

નાથી : અને એમણે મને ભયભીત કરે તેવા અવાજે કહ્યું “મારી રાણી, મારી દેવી !”

અબલો : હો—હો—દેવી.

ઉમરાવ : ઘડી વાર સાંભળતો ખરો; ન ગમતું હોય તો ન સાંભળતો. પણ આવો સરસ તુકો બગાડીશ નહિ. હાં—ચાલવા દે.

નાથી : મારી જીવનાધાર ! એમણે કહ્યું. “મારાં માઆપ તારી જોડે પરણવા મને રજા નથી આપતા, તેઓ મારે માથે હાંમેશની કાળી ટીલી ઓઢાડવા માગે છે. મારાં મા—બાપને આપણાં લગ્ન પસંદ નથી, તેથી હવે હું તારો જન લઈશ.” એમના હાથમાંની અંદક બહુ જ ભયંકર અને મોટી હતી, એમાં દસ તો ગોળી હતી. “રામ ! રામ ! મારી દેવી” એમણે કહ્યું, “હવે હું મારો વિચાર ફેરવવાનો નથી, અને હું તારા વગર જીવી શકું તેમ નથી; કદી નહી.” મેં જવાબ આપ્યો હું તમને કદી નહીં જીવું તેવા મારા મિત્ર છો; કાળીયા—

અબલો : કાળીઓ—એ શું ?

ઉમરાવ : (હસતો) સાંભળ તો, નાથી, ગર્ભવખતે તો ગણપત હતો ને !

નાથી : (એક પગ ઉપર ઊભી થઈ હતી) ચુપ રહો. માય—કાંગલાઓ ! તમે તો હડકાયા કૂતરા જેવા છે. પ્રેમ—સાચો પ્રેમ શું છે, તે તમે શું સમજો ? મેં તો સાચો પ્રેમ કર્યો છે. (ઉમરાવને) તમે ખીચારા તો બણેલા ગણેલા આદમી

હો, તમે તો કહો છો ને કે પલંગમાં સુતા સુતા સોનાના
ખાલામાં ડાશી પીતા'તા, તમે કહો છો—

લક્ષ્મણ : બાપ્પાઓ, તમારે એની વચ્ચે ડખત કરવી ન જોઈએ,
એને જે કહેવું હોય તે આપણે રીતસર સાંભળવું જોઈએ.
એનું શું કહેવું છે, તેના કરતાં એનું શા માટે કહેવું થાય
છે, તે પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. છોકરી, કંઈ વધી
નહી, તું તારી વાત કહે.

અનસો : કાગડા! તારી પાંખો મોરપીછથી શલ્યુગાર, ઉઝળો થા.

હિમરાવ : સારું, ચાલવા દો.

નારાયણી : એમના પર ધ્યાન જ ન આપીશ. એ મારા કાણુ થતા
હતા? બિચારાઓ પાસે કંઈ કહેવા જેવું નથી એટલે તારી
અદેખાઈ કરે છે

નાથી : (એની જગાએ બેસી જઈને) મારે હવે વધારે વાત
કરવી જ નથી. ના હવે નથી કહું જો મારું ન માનતા
હો, મારી મશ્કરી કરતા હોતો (થોડો વખત અટકી જાય
છે વળી પાછી આંખો બંધ કરી દૂર દૂરના સંગીત સાથે
તાલલેતી હોય તેવી રીતે હાથ હલાવતી, પડકાર ભર્યા અવાજો
મેટિથી બોલવા માંડે છે) અને મેં આમ જવાબ વાળ્યો.
“ મારા હૈયાના હાર-મારા ચાંદલીયા-આ જગત ઉપર મારે
માટે જીવવું હવે ખૂબ કઠણ છે. કારણ હું તમને ચાહું છું,
અને મારી છાતીમાં હૈયું ધબકારા મારશે ત્યાં લગી તમને
ચાહ્યા કરીશ. પણ મેં કહ્યું, તમારે તમારી જવાનીમાં
આપઘાત ન કરવો, કારણકે તમારા માબાપના તમે એકના
એક છો અને તેમને તમારી જરૂર છે. મને ભૂલી જવ.
તમને ગુમાવી મારા હૈયાનો આંચકો મને સહન કરવા
દો—કારણ મારે કાઈ નથી-મારે કાઈ હવું પણ નહી—
અને મારા અને મારા જેવાને કોઈ-કોઈ હોતું પણ

[૬૮] બેંડા અંધારેથી

નથી. તો મને જ મરવા દો, તે વધારે સાચું; એની કોઈ પંચાત કરશે પણ નહીં. (હાથમાં માથું ઢાંકી છાની છાની રહે છે.)

નારાયણી : (નાચીથી જરા દૂર ખસી, ધીમા અવાજે) રો મા, રોઈશ નહીં. (મેં ઉપર હસવું લાવી લક્ષ્મણ નાચીનું માથું ઘાબડે છે)

અબ્બો : (અટહાસ્ય કરી) મુરખ નહિ તો; પાગલ! પાગલ!

ઉમરાવ : (હસતો) આ સાચું હોય તેમ માનો છો, દાદા! આ બધું “ખતરનાક પ્રેમ” નામની ચોપડીમાંથી લખી લાવી છે. આ બધું તૂટ છે. નકામી માયાકુટર્મા ના પડશે.

નારાયણી : એની તમારે શી પંચાત? શી લેવાદેવા? તમારી જીજ સરખી રાખો; જે તમારામાં લાગણી ન હોય તો—

નાચી : (વીકાળ પશુની માફક) હીચકારા! હૈયા વગરનાં!

લક્ષ્મણ : (નાચીનો હાથ પકડી) ચાલ દીકરી! એમના સાચું જ ન જોઈશ; છાની રહે. હું જાણું છું; હું, તેં કશું તે હું માનું છું. તારું કહેવું સાચું છે, જે તું માનતી હોય કે તેં સાચો પ્રેમ કર્યો તો તો તે સાચો જ હતો. અને તેં સાચો પ્રેમ કર્યો જ હતો. ઉમરાવ ઉપર ગુસ્સે ન થઈશ. કદાચ ખરેખર અદેખાઈથી પણ તે હસતો હોય. આગળ ચાલવા દે.

નાચી : (હૃદય ઉપર હાથ રાખી) સાચે જ દાદા! આવું જ અન્યું હતું. અને એ સાચું જ છે. એ સુરત બાળુના હતા. કાલેજમાં જતા હતા અને એમનું નામ ગણપત. દાદી રાખતા હતા અને હું ખોટું બોલું તો મારે રૂવે રૂવે કીડા પડે, પણ મારા પર એટલું વહાલ રાખે, એટલું વહાલ રાખે—

લક્ષ્મણ : મને ખબર છે, હું સાચુ જ માનું છું. એ વાહ, ભાઈ,

અને તું પણ એને ચાહતી હતી ? (એ બંને એક ખૂણ તરફ જતાં રહે છે.)

ઉમરાવ : આ છોકરી એવી ગાંડી છે. ભલી ખરી, પણ એનું ગાંધપણ ! ભગવાન, તોઆ !

બાપુસો : માણસોને જૂઠું બોલવું શાથી બમતું હશે ? જાણે કે એ બધા જ આ હાલતમાં જડજ સાહેબ આગળ જુઓની આપતા હોય—

નારાયણી : સાચા કરતાં જુઠું વધારે મજા આપતું હશે એમ લાગે છે, હું પણ—

ઉમરાવ : હીક કહો ત્યારે !

નારાયણી : મને પણ કેટલીક વાતના તુકા ગમે છે. હું રોજ મારા મનમાં ગરુડે ચડી જિંચી જીકું છું, અને રાહ જોયા કરું છું.

ઉમરાવ : શેની ?

નારાયણી : (ગુંચવાતી હસે છે) ઝોહ, એ ખબર નથી ! મને વિચાર આવ્યા કરે છે કે કદાચ આવતી કાલે કોઈક આવશે, કોઈક—બધા જ કરતાં જુદો જ—અથવા કંઈક એવું બની જશે—કંઈક એવું બની જશે કે આજ પહેલાં કદી ન બન્યું હોય. હું રાહ જોયા જ કરું છું—રાહ જોતી રહીશ, પણ પછી તો ખરેખર એવા વિચારે આવું છું કે, અરે, મારે શેની રાહ જોવાની હોય ?

ઉમરાવ : (કટાક્ષથી) કશાયની રાહ જોવાની નથી. હું કોઈ અવનવાની આશા રાખતો જ નથી. બધુંજ આજ પહેલાં બની ચુક્યું છે, બનીને પૂરું થઈ ગયું છે; અને અનુભવ્યું છે; હવે બોલ.

નારાયણી : નહીતર કોઈવાર એવા વિચાર આવે છે કે આવતી કાલે હું એકદમ મરી જઈશ. આવા ખ્યાલે તો આપણી લાગણી-ઝોમાં ઝણઝણાટી ઊઠે છે. મોતનો વિચાર કરવા માટે વર્ષોના

[૭૦] ઊંઠા અંધારેથી

સમય બહુ જ સરસ સમય છે-વરસાદની વીજળીઓ અને ગર્જનાઓ-આપણા પર વીજળી પડે અને મરી જઈએ એ ખૂબ સરળ બની જાય.

ઉમરાવ : તું બહુ દુખીઆરી છે. તારી બહેનનાં લખખણ શુપર્ણા રાક્ષસી જેવાં છે.

નારાયણી : તો કોનાં સારાં છે? કોઈનાં પણ નહીં. હું ચારે કોર શુપર્ણાઓ અને તેના બાઈબેનોને જ જોઈ રહી છું.

કાળુલ : (અત્યારલગી સ્થિર અને બેદરકાર બેઠો હતો તે એકાએક ભ્રમો ચર્મને) કોઈ નહીં? શું, કે'છ? જૂહું બોલે છે, તું કેટલાક તો સારા લખખણના હોય છે. બધા જ દુખીયા હોય તે સમજાય તેવી વાત છે; અને એ સમજાએ પછી તારું આયખું દુખી છે તે તને નહીં લાગે.

ઉમરાવ : એકદમ તમને શું થઈ ગયું? ભૂત આવ્યું? એકદમ શેતું બોલવા માંડ્યું? હ-હ-હ (કાળુલ પાછો ભારી ઉપર સુઈ જાય છે. તેનો હોઠ આવ્યા કરે છે.)

ઉમરાવ : હવે મારે જઈને નાથીને મનાવવી પડશે, નહીતર આજે પીઠે જવાના પૈસા નહીં આપે.

બમલો : હં...લોકોને જુહું બોલવું બહુ ગમે છે. નાથીનું તો સમજાય તેવું છે. એ તો એનાં દેહાર ચીતરવા ટેવાયલી છે. હવે એના આત્માના ઢંગ ચીતરવા માગતી હશે. કઢંગો બનાવવો હશે, પણ બીજા શીદ જૂહું બોલે: આ લક્ષમણનો દાખલો દો. એ તો સરાસર જૂહું બોલે છે. એ જુઠાણાં હાંકવામાંથી એને મળતું તો કશું જ નથી. બરડો થઈ ગયો છે, હવે શા માટે જૂહું બોલતો હશે?

ઉમરાવ : (સસ્મિત જતા જતા) દરેક જણ પાસે એક નાનો સરખો આત્મા હોય છે અને દરેકને એને કોઈ રૂપ આપવાની ક્ષત હોય છે.

લક્ષ્મણ : (ખૂણેથી પાછો ફરીને) જો મારા ભાઈ ! પેલી છોકરીને નકામી શું કામ ચીઢવો છો ? એને એકલી પડી રહેવા દો. એને શેવાથી આનંદ આવે છે તો લૂંટવા દો ને. તમને તો ખબર છે કે એને શેવાની આદતથી મળતું આવે છે. તો તેનાથી તમારું શું લૂંટાવાનું હતું ?

ઉમરાવ : ઓ ભુદ્ધાજી, આ બધું પાગલપણ છે. હું કંટાળી ગયો છું. આજે મંગળદાસ—આવતી કાલે ગણપત—અને રોજ એની એ વાત. હવે એનો નીકાલ કરી નાખવા એની પાસે જઈ છું (જાય છે)

લક્ષ્મણ : જાવ; પણ મમતા રાખજો. એક ખીજા તરફ દયા માયા રાખવાથી કશુંજ નુકશાન નથી થતું.

નારાયણી : તમે બહુ જ બલા છો, દાદા ! તમે આ બધું ક્યારેથી શીખ્યા ?

લક્ષ્મણ : તેં મને બધો કહ્યો ? સાચેજ કહેતી હોય તો ઠીક છે, (પાવાનો મંદ ધ્વનિ દીવાલની પાછળથી આવે છે. જોડે જોડે કોઈ લોકગીત ગવાતું હોય છે.) દીકરી, કોઈએ તો બલા થતું જ જોઈએ. લોકો પર આપણે લાગણી રાખવી જોઈએ. ભગવાન દરેક તરફ દયા રાખે છે અને આપણને રાખવાનું કહે છે. આટલું મારું માનજો. ખરેખરી પણ આપણે દયા ખાઈએ તેથી બધું બલું થાય છે. મારો દાખલો આપુ છું. હું આફ્રીકામાં એક ઈજનેરને ત્યાં ચોકીઆત હતો. ઈજનેરનું ઘર જંગલમાં હતું. એકલુંજ એ ઘર; ખીજું કંઈ ન મળે. માણસનો પગરવ સરખો પણ નહીં. ઢિયાળો હતો અને હું એકલો ઘરમાં રહેતો હતો. મને તો આરામ હતો. એક દહાડો બારીએ કેટલોક ખખડાટ સાંભળ્યો.

નારાયણી : ચોરનો ?

[૭૨] જિંડા અંધારેથી

લક્ષ્મણ : હા, એમ જ, ધરફાડી કરવા આવ્યા હતા. મારી પાસે પીરતોલ હતી તે લઈને હું શોધવા નીકળ્યો; ચોગરદમ આમતેમ ફરી વળ્યો અને એ માણસો બારી તોડીને ઘરમાં પેસવા પ્રયત્ન કરતા જોયા. એ ખાતરીઆ બારી તોડવામાં એકતાન થઈ ગયા હતા કે એમણે મને જોયો જ નહીં. મેં એમને પડકાર કર્યો “ભાગો અહીંથી.” એમણે શું કયું ખબર છે ? કુહાડી લઈ મને મારવા દોડ્યા. મેં સામે પડકાર કર્યો “આધા રે’ને નહીં તો ગોળીએ દઈશ.” અને તેમના સામે પીરતોલ તાકી; પછી એક જણ ગોડણીએ પડી કરગરવા લાગ્યા કે અમને જવા દો; પણ મને તો ઝાળઝાળ લાગી ગઈતી. પેસો કુહાડો ઉગામ્યો’તો ને, એટલે મેં કહ્યું “ડરપોક ! મેં વાર્યા ત્યારે તો ન ભાગ્યા તો, ચાલો આ વડની વડવાઈ તોડો.” એ થયું એટલે મેં કહ્યું “એક જણ હવે સુઈ જવ અને બીજો આ વડવાઈથી ફટકારે.” આમ મારા હુકમથી બંનેએ એક બીજાને ખૂબ ફટકાર્યા. આ વાત પતી રહી એટલે બંને ગળગળા થઈ કહેવા લાગ્યા : “દાદા ! ભગવાન ખાતર અમને રાંટલો આપો. અમે ભૂખ્યા પેટે રખડીએ છીએ.” દીકરી આ આપણા ચોરો છે. (હસતો) હાથમાં પાછા કુહાડો લઈને ફરતા હતા. હા. પણ એમણે ફક્ત માણસો હતા. મેં કહ્યું : “અધ્યા અભાગીયાઓ ! તો રાંટલો સીધે સીધો માગ્યો હોત તો !” એમણે જવાબ વાળ્યો કે “બીખ માગીને તો થાકી ગયા છીએ. લોટા પાસે બીખ માગ્યા કરો પણ કોઈ હાથમાં મૂકશે નહીં.” અમને ખુબ દુઃખ લાગવા માંડ્યું. પછી તો આખો શિયાળો તે બંને મારી સાથે રહ્યા. એમાંથી એક સોમલો તો રાયફલ લઈ જંગલમાં ફરવા જતાં પણ શીખ્યો હતો; બીજો બુધીયો તો કદથી

પીકાતો'તો, આમ અમે ત્રણે આસપાસ પાડોસ વગરના
ધરની ચોકી કરતા. પછી ઉનાળો આવ્યો ત્યારે મને પગે
લાગી કહે “ દાદા રામરામજી ! ” અને આફ્રિકા છોડી
આપણા દિવંદ દેશમાં પાછા આવ્યા.

નારાયણી : જેલના ભાગેકુ હતા ?

લક્ષ્મણ : જેલના તો નહીં પણ ગુન્હેગાર જાતિઓની છાવણીમાંથી
ભાગી છુટ્યા'તા; ફક્ક માણસો હતા. મને મારી નાખતે;
નહીં તો ઈજ્જત કરવામાંથી તો ન જતે. પછી એમના પર કામ
ચલાવી જેલમાં ધકેલી દેવા પડત. એનાથી શું અર્થ સરતો ?
જેલ કોઇને સુધારતી નથી. પણ માણસ-હાં, એકલાં
માણસ બીજા માણસને ભલા થતાં શીખવે છે. મારું
નક્કી માનજે.

(થોડીવાર શાંતિ પથરાય છે.)

બબ્બો ; હાં-હાં. પણ જુઠાણા કેમ હાંકવાં તે મને નથી આવડતું.
એ જુઠાણાં શા કામનાં છે ? હું એમ કહેવા માગું છું. જેવું
સાચુ છે તેવું જ મને કહી દો, એમાં શરમ શી ?

કાળુજી : (આગથી દાઝ્યો હોય તેમ બુમ પાડતો ઉભો થઈ) શું
સાચું ? સાચ ક્યાં છે ? (એના ગજવામાં ઝડપથી હાથ
નાખતો) આ રહ્યું સાચ. કામ નથી-જેર નથી-જીવવાની
જગા નથી-ફક્ત ફૂતરા કાગડાના મોતે મરવાનું જ બાકી
રહ્યું છે. આટલું એકલું સાચું છે. ભલા ભગવાન, મારે
સાચનું શું કામ છે ? મારે તો છુટથી દમ લેવો છે. એટલું
જ મારે જોઈએ છે. મેં શું ભુંડું ક્યું છે ? મને સાચુ
શું કામ વળગાડ્યું હશે ? જીવવાની તક નથી ! ઓહ દયાળુ
પરમાત્મા ! એક તક નથી-આજ સાચું છે.

બબ્બો : હુ હુ હુ...આને સત્ય મળી ગયું.

લક્ષ્મણ : રામ રામ-જો બાઈલા-તારે તો—

[૭૪] બિંડા અધારેથી

કાળુજી : (આવેશથી ધૂનતો) તમે તમારે કહે જવ. સાચ-સાચ અને તમે બુઢાજી, દરેકને દીલાસો દેતા રહો. હું તો તમને ધિક્કારું છું-આ પથુ એક સાચ છે. સમજ્યા ? હવે એ જહનનમમાં જાય ! (પાછળ જોતો જોતો બુલેથી દોડતો જતો રહે છે.)

લક્ષ્મણ : ઓ રે ! ઓ રે ! બિચારો કેટલો તપી ગયો ! હવે એ ક્યાં જશે ?

નારાયણી : દવ લાગ્યો હોય તેમ લાગ્યો.

અપ્પલો : ફક્ક તમાસો થયો ! જાણે રંગભૂમિ ઉપર જિંદગીમાં એકવાર જોવા મળે તેવો તમાસો કરી ગયો. માણસો હજી જિંદગીથી ટેવાયા નથી. (વેલજી બુલ્યા તરફથી દાખલ થાય છે.)

વેલજી : મારા નેકદિલ ભાઈઓ ! અમન રહો ! કેમ લક્ષ્મણજી ! તમે બુઢાજી હજી વાર્તાઓ જ કહો છો ?

લક્ષ્મણ : ઘડી પહેલાં તમે અહીંઆવ્યા હોત તો એક જથ્થુ છાતી તૂટી જાય તેવી રાડો પાડતો ગયો.

વેલજી : કાળુજી હશે. એને શું થયું ? આગ લાગી હોય તેમ તેને દોડતો જતો મેં હમણાં જ જોયો.

લક્ષ્મણ : હૈયાના મર્મ બેદાય તે પળે કાણુ દોટ નથી મૂકવું ?

વેલજી : એ મને નથી ગમતો; બહુ જ તીખો અને અભિમાની છે (કાળુજીના ચાળા પાડતો) “હું તો મનૂર છું.” અને દરેક જથ્થુ તેનાથી હલકો છે. આમજ આખો વખત વિચાર કર્યા કરવાનો ! ઠીક, તમને ગમતું હોય તો કામ કરો-મનૂરી કરો-પથુ એમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે ! જો કોઈને કામ કરતો જોઈને જાંચો કે નીચો ઠરાવવાનો હોય તો માણસ કરતાં ઘોડો વધારે ઉત્તમ ગણાવો જોઈએ જ. તમે સ્વારી કરો; ઘોડો કાંઈ નહીં ખોલે ! નારાયણી તારા લોકો ઘેર છે ?

નારાયણી : એ બધા સ્મશાન ગયા છે. કહેતા ગયા છે કે સાંજના દેવદશને પછી જઈશું.

વેલજી : મને કૌતુક થતુંજ હતુંકે આજે તું આઝાદ કમાયી ? આજનો અવસર બેનમૂન છે.

લક્ષ્મણ : (બપોલોને વિચાર પૂર્વક) તમે કહેતા હતા કે આપણને સત્યની જરૂર છે, પણ જેનાથી માણસને દુખ લાગે તે સત્ય હંમેશાં સાચું છે એમ તો નથી જ. તમે સત્યથી જ આત્માને ઉન્નતિ નથી આપી શકતા. દાખલા તરીકે મને એક વાત યાદ આવે છે. સત્યના અને ઈન્સાફના પ્રદેશમાં માનતા એક માણસને હું ઓળખતો હતો.

બપોલો : શેમાં માનતો ?

લક્ષ્મણ : સત્ય અને ઈન્સાફના પ્રદેશમાં. એ કહેતો હતો કે દુનિયામાં આવો દેશ એક હોવો જ જોઈએ. આ દેશના લોકો ખાસ જાતિના હોય છે એમ કહેતો હતો. બહુ જ સરસ લોકો હોય છે. લોકો એકબીજાને માન આપે. એકબીજાને મદદ કરે અને જે કાંઈ કરે તે બધું જ ઉત્તમ અને સુંદર કરે, અને તેથી દરરોજ આ માણસ આ સત્ય અને ઈન્સાફના દેશમાં જવાનો વિચાર કરે. આ બિચારો કંગાલ માણસ હતો અને એનું જીવન દુનિયારું હતું. બ્યારે એના સંજોગો અનુકૂળ ન હોય ત્યારે બિચારો મરવા પડતો, પણ ધીરજવાળો ઘણો; એ તો હસતો અને કહેતો કે આ બધું તો ઠીક છે. હું સહન કરી લઈશ. હું થોડી રાહ જાંઈ રહીશ. પછી જિંદગીને તરછોડી પેલા સત્ય અને ઈન્સાફના દેશમાં જતો રહીશ. એના જીવનમાં આ એક જ આનંદ મસ્તી હતી—આ સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ જોવાની.

વેલજી : પછી એણે જોયો ખરો ?

બપોલો : ક્યાં ? હોં-હો.

લક્ષ્મણ : અને પછી એ દેશમાં તે આવ્યો. આ બધું તેને માટે અંદામાનમાં બંધન હતું. સરકારે તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો.

માણસ બહુ મોટો પડિત હતો. ચોપડીઓ-ભાત ભાતના નકશા અને-એવું બધું એને હોઠે હતું. આ આપણો પકિત, વિજ્ઞાન અને એવી શોધો કરનારા હોય છે ને, એને કહેતોઃ “ મહેરબાની કરી મને સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ બતાવો, અને ત્યાં કેવી રીતે જવાય તે કહો. આ અવનવી શોધખોળ કરનારાઓ એમની ચોપડીઓ ઉધાડે, પછી નકશાઓ પાથરે, આમ જુએ તેમ જુએ પણ કયાંય સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ ન દેખાય. બધુંજ અરાબર બતાવાયેલું. અંદર જાતજાતના અને ભાતભાતના મુલક ચીતરેલા પણ સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ ખરેખર એમાં હતો જ નહીં, વેલજી : (ધીમે અવાજે) એમાં ન હતો ? ખરેખર ? (અજાણે હસે છે.) નારાયણી : ભાઈશાળ ડખલ ન કરો, દાદા, આગળ કહોને. લક્ષ્મણ : મારો ઝોળખીતો માણસ આ લોકોનું કંઈજ માને નહીં. એ તો કહેતો તે દેશ નકશામાં હોવોજ નોઈએ, જરા વધારે પારીકાઈથી જુઓ; નહીતર આ સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ આ નકશામાં ન બતાવ્યો હોય તો તમારા નકશાઓ અને તમારી ચોપડીઓ નકામાં છે, અર્થ વગરના છે.” પેલા શોધખોળ કરનારાને માઠું લાગે છે. મારા નકશાઓ ખીજ બધા નકશામાં સૌથી સાચા છે. અને સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ કોઈપણ ઠેકાણે નથી, આ સાબળીને તો મારો ઝોળખીતો ખીજાઈજ ઊડ્યો. એ તો કહેવા લાગ્યો “ શું આટલા દાંડા આ દેશ હયાતી ધરાવે છે, એમ માનતો જાઓ તે શું મિથ્યા છે ? અને તમારા નકશાઓ કહે છે કે આ દેશ નથી ? તો આ એક લૂંટ છે. એણે શોધકને કહ્યું “ તમે મુરખ છો, તમે પાગલ છો, શોધક નથી.” અને પછી ધડાક-શોધકના નાક ઉપર એણે મુક્કી મારી અને ધડાક ફરીથી. (અટકે છે) આના પછી એ એને ઘેર ગયો અને ગળે ફાંસો ખાધો.

અંક ત્રીજો [૭૭]

[અધાજ શાંત થઈ જાય છે. વેલજ અને નારાયણી સામું જોઈ લક્ષ્મણ સ્મીત કરે છે.]

વેલજ : (ધીમે અવાજે) કેવો કાળમુખો ! આ મળહ આવે તેવી વાત તો નાહ.—

નારાયણી : એ છેતરપીંડી સહન ન કરી શક્યો.

અબલો : (ગંભીરતાથી) એ તો બધી વાતો છે વાતો !

વેલજ : હા-હા-તમારે માટે સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ છેજ. પણ—

નારાયણી : મને પેલા માણસનું બહુ જ લાગે છે.

અબલો : આ તો બધાં ગપ્પાં છે. હો-હો-હો-સત્ય અને ઈન્સાફનો દેશ—તમને કેવોક ગમે-હો-હો-હો (બારીમાંથી દેખાતો બંધ થઈ જાય છે.)

લક્ષ્મણ : (અબલાની બારીની દીસી તરફ માથું ધુણાવતો) એ તો હસે છે. હી-હી. (થોડીવાર અટકી) ઠીક લાઈએ ! તમે સલાહસંપ કરી લો, હવે હું જાઉં છું.

વેલજ : હવે તમે ક્યાં જવાના ?

લક્ષ્મણ : યોગના આશ્રમમાં, દૂર હિમાલયમાં. મેં સાંજણું છે કે ત્યાં નવી સાધના શીખવવા માંડી છે. મારે તે જાણવી છે. હા—લોકો નવુંનવું જાણવા માગતાં જ હોય—કંઈ વધારે સારું ઇચ્છવાની લોકોને તાલાવેલી હોય. ભગવાન એ બધાની ધીરજનાં ફળ આપશે.

વેલજ : સાધનાથી આપણે શાંતિ મેળવી શકશું ?

લક્ષ્મણ : લોકોજ શાંતિનો માર્ગ શોધે છે ! કંઈક શોધો ! તમારા હૈયાના ઉંડાણમાંથી કંઈક આશા કરો, તમને મળી રહેશે, જરૂર મળી રહેશે !

નારાયણી : જો બધા કંઈક શોધે—કંઈક સારાની ઇચ્છા કરે—

લક્ષ્મણ : બધા તો વિચાર કરશે જ. આપણે તો કેવળ તેમને મદદ કરવાની છે. છોકરી ! લોકો સહેલાઈથી કહી શકે તેમ કરવાનું છે.

[૭૮] બિંડા અંધારેથી

નારાયણી : હું કેવી રીતે મદદ કરી શકું ? હું તો મારી જાતને જ મદદ નથી કરી શકતી.

વેલજી : (મુશ્કેલીથી) હું મદદ કરવાનો છું—હું આ વાત ફરી કંઈ વખત કરીશ. નારાયણી એ સાંભળે તો પણ કંઈ વાંધો નથી. એ બધું જ જાણે છે. ચાલ મારી સાથે.

નારાયણી : ક્યાં ? એક જોલમાંથી બીજી જોલમાં ?

વેલજી : હું ચોરી કરવાનું છોડી દઈશ. હું સોમંદ ખાડે છું કે હું ચોરી નહીં કરું. હું અભણ નથી. હું મજૂરી કરીશ; લક્ષ્મણદાસે સલાહ આપી છે કે મારે મારી રાજપુત્રીથી અંદામાન કે આફ્રીકા જતા રહેવું, ચાલ જતા રહીએ. તને નથી લાગતું કે હું મારા જીવનથી કંટાળી ગયો છું. મને તો લાગે છે—હું અનુભવી રહ્યો છું. મારા કરતાં તો શેઠ-શાહુકારો કહેવાય છે તે લોકો વધારે મોટી ચોરી રોજ રોજ કરે છે એમ મારું મન મનાવું છું. આ સફેદ ઠગોને સમાજ માન આપે છે, તેથી હું પણ આદર કરું છું—પણ તેથી મારું કંઈ ભલું થતું નથી—મારી ભલાઈ માટે આવો જવાબ ન હોઈ શકે. આવું કહેવામાં મારા અંતરને હું ડાંખવા નહીં દઈ—મને અંતર હોય તેમ તો માનતો જ નથી. છતાં એક વાત જાણું છું. આ તો જીવવાની રીત નથી જ. મારે સારું જીવન જીવવું જ નોંધ્યું. હું મારી જાતને આદર કરી શકું તેમજ જીવવું નોંધ્યું.

લક્ષ્મણ : જીવતા રહો ! ભગવાન તારા પર મહેર કરો ! તમે ખરું કહો છો, કે માણસને પોતાની જાત માટે આદર હોવો જ નોંધ્યું.

વેલજી : હું પારણામાં ઝુકતો તો તે દિવસનો હું ચોર છું. દરેક જણ મને વેલજી ચોર કહી બોલાવતું—વેલજી ડાકુનો દીકરો—અને પછી તમારે માનવું હોય તેમ માનજો—હું ચોર તરીકે જ તમારી આગળ બિંબો છું ! તમે માનજો. મારા દિલના

બળાપાથી હું ચોર હોઈશ અમર લોકાને મારે માટે બીજું નામ નહીં જડ્યું હોય તેથી ચોર બન્યો હોઈશ. પણ નારાયણી, તું તો મને બીજું નામ કઈને જ બોલાવજે, એટલું નહીં કરે ?

નારાયણી : (દુઃખાદ્રં અવાજે) આ હું માની શકતી નથી. મને તેમ પણ આજે મને બેચેની વરતાય છે, મારા હૈયામાં બળતરા થાય છે જાણે કે કંઈક આજે એવું થશે. વેલજી, આ વાતો તું કરે છે પણ મને બહુ દુઃખ થાય છે.

વેલજી : હું કયાં લગણુ રાહ જોઉં ? આ પહેલવહેલીજ વાત નથી કરતો.

નારાયણી : તારી જોડે કેમ ભાગી જઈ તેની મને ખબર પડતી નથી. સાચે સાચ મને તમારે માટે દિલસોજી હોય તેમ તો નથી કહી શકતી; કોઈક વાર તમે ગમે છો-કોઈ વાર તમારા તરફ જોતાં જ ધિક્કાર આવે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે તમારે માટે મને કોઈ જાતની લાગણી ન જ હોય. જો કોઈ પણ માણસ બીજાને ચાહતું હોય તો બીજાની ખામીઓ કદી નથી જોતું, જ્યારે હું તો એ જ જોઈ રહી છું.

વેલજી : ચીથરાં શીઠ ફાડે છે નારાયણી ? આવી માથાકુટ ના કર. હું તને ગમું તેવો થઈ જઈશ. ફક્ત તું મને હા કહે ! એક વરસથી તારી આળપંપાળ કરી રહ્યો છું. તું સારી છોકરી છે. તું સંયમી છે. વિશ્વાસ કરવા જેવી છે. મારા હૈયામાં જોડેજોડે તું પેસી ગઈ છે.

[વારાસણી શણગારમાં બનીકની જાંચી બારીએ દેખાય છે અને સાંભળે છે]

નારાયણી : ઠીક એ તો સમજી ! હું તો જાણે તમારા હૈયા સોસરી પેઠી છું પણ પછી મારી બહેનનું શું ?

વેલજી : (ચુંચવાતો) આહ ! હવે મને એની વિસાત નથી. એના જેવી તો બધી મેં જોઈ છે.

[૮૦] બિંડા અંધારેથી

લક્ષ્મણ : એનો વિચાર ન કરતી, દીકરી ! દીકરી જ્યારે ભાખરી ન મળે ત્યારે ધાસ ખાવું પડે છે.

વેલજી : (ગંભીરતાથી) તું મારી જોડે રહી જો—મારું જીવતર કંઈવું ઝેર જેવું છે—મારી ભૂખ્યા વરૂ જેવી બિંદગી છે. એમાં કંઈ આનંદ નથી,—હું એક ખાઓચિયામાં ફાંસો હોઉં તેમ લાગે છે; જે કંઈ હાથ પડે છે તે બધું સડેલ છે, અને કોઈ મને ફાંસો બચાવી શકે તેમ નથી. તારી બહેન ખીજ બધા કરતાં કંઈ જુદી હશે, તેમ મને લાગતું હતું. એને પૈસાનો લોભ ન હોત તો મેં એને માટે બધું જ ક્યું હોત. ફક્ત તેણે મારી બની રહેવાનું હતું. પણ એને તો ખીજે જ સ્વાદ લાગ્યો છે. એને તો પૈસા જોઈએ છે—અને અંકુશ વગર જીવવા જોઈએ છે. નિરંકુશ આઝાદી—અમે તે પુરુષ જોડે નિરંકુશ વર્તાવ એને ખપે છે. એ મને કંઈ કામ ન લાગે. પણ તું, તું તો ગુલામનો છોકરો છે. કાંદાળો છતાં સુંદર અને સુગંધિત ફૂલો આપનાર.

લક્ષ્મણ : છોકરી ! મારી સલાહ પણ એને જ પરણવાની છે—આ જ ઠીક છે—સારો એવો આદમી છે. તારે તો કેવળ એને યાદ આપ્યા કરવાનું કે તમે ખૂબ સરસ માણસ છો—જેથી એ ભૂલી ન જાય. તારું માનશે;—વારંવાર કહ્યા કરજે કે. “તમે બહુ સારા માણસ છો વેલજી.” એટલું યાદ રાખજે. ખીજું વળી તું જઈ જઈને ક્યાં જવાની હતી ? તારી બહેન તો જંગલી જનાવર છે. અને એનો વર—એનાથી ખીજો જુડો જડવો મુશ્કેલ છે. તો પછી આ તારી આગળપાછળની બિંદગીમાંથી તું કંઈ છટકી નહીં શકે. અને વેલજી એનામાં કંઈ બળ્યું છે, અને તેને પણ કંઈક છે.

નારાયણી : હું જાણું છું કે મારે ખીજે જવા વારો નથી. એનો વિચાર મેં ક્યારેનાય કર્યો છે. મને કોઈનામાં વિશ્વાસ નથી

આવતો. તમે સાચું કહો છો. મારે કંઈ જવાવારો નથી, છૂટવાયારી નથી.

વેલજી : તારે માટે તો એક જ રસ્તો છે. પણ હું તને એ રસ્તે નહીં જવા દઉં. તને મારી નાખીશ એ વાતની હા.

નારાયણી : મારો છેડો તમારી સાથે બંધાયો નથી, ત્યાં તો તમે મને મારી નાખવાની વાત કરો છો.

વેલજી : (તેના મળાની આસપાસ હાથ મૂકી) બંધ કર નારાયણી, હવે આપણે વધારે વાત નથી કરતાં.

નારાયણી : (એના પાસે ખેંચાઈને) હું એક વાત કહું ? વેલજી, ભગવાન માથે રાખી કહું છું. જે દા'ડે તમે મારજૂક કરશો, કે મારા તરફ ગેરવર્તીવ કરશો તે દા'ડે મારે જીવવું અકાફ યઈ જશે. હું ગળાફાંસો ખાઈને મરી જઈશ. કે...

વેલજી : તને આંખળી અડકાડું તે દા'ડે મારો હાથ ભાંગી પડશે.

લક્ષ્મણ : હવે બહુ વહેમ ન રાખતી દીકરી ! તને એની જરૂર હોય તેના કરતાં એને તારી જરૂર વધારે છે.

વારાસણી : (બારીમાંથી) જીવતા રહેજો અને લાખ લાખેણા થજો આવા અવસરે.

નારાયણી : એ બધા પાછા આવી ગયા. ભગવાન ! એમણે આપણને જોઈ લીધા. ઓહ વેલજી !

વેલજી : જ્ઞાની હરે છે ? તને કોઈ અડકી તો જીએ !

વારાસણી : મહારાઈજી નહીં. નારાયણી ! એ તને મારવાના નથી. એ તને મારશે નહીં અને લાડ કરશે પણ નહીં. એટલી તો મને ખબર છે.

૮૦B : જિંડા અંધારેથી

લક્ષ્મણ : (ધીરે અવાજે) આ કઈ જાતની સ્ત્રી છે? સાચે સાચ નામણુ છે.

વારાસણી : શબ્દો વાપરવામાં બહુ હોશિયાર છે.

[કાળીદાસ આવે છે]

કાળીદાસ : નારાયણી ! અડીં શું કરે છે? રખડેલ, નીચ, નિંદાખોર - કુટુંબને હલકું પાડે છે? અને હજી લગ્ન પાણીપાટલો નથી કર્યો? વાશીદાથી પણ નથી પરવારી?

નારાયણી : પણ તમે તો મંદિરે જવાનું કહેતા હતા ને ?

કાળીદાસ : અમે ક્યાં જવાના હતા તે તારે જોવાનું નથી. તારે તારું કામ સંભાળવાનું છે. તને કહેવામાં આવે તે તારે કરવાનું.

વેલજી : ચૂપ કરો-ખામોશ ! એ હવે તમારી નોકરડી નથી. નારાયણી ના જતી; કશું જ કામ ન કરતી.

નારાયણી : તમે મારા પર હુકમ ન બળવતા. હુકમ બળવવાની હજી વાર છે. (જતી રહે છે)

વેલજી : (કાળીદાસને) બસ થયું. તમારે એ છોકરીને ડપકો આપવાનો હતો તે આપી રહ્યા? હવે એ મારી થવાની છે.

કાળીદાસ : તારી? તેં એને ક્યારે ખરીદી? કેટલા ગણી આપ્યા?

[વારાસણી હસે છે]

લક્ષ્મણ : વેલજી, ચાલવા માંડ.

વેલજી : તમે હસનારાઓ ! જોજો, રડવાનો વારો ન આવે.

વારાસણી : કેવા ડરાવે છે? ઓહ ! હું તો દીંગ થઈ ગઈ છું.

લક્ષ્મણ : વેલજી ચાલવા માંડ ! જોતો નથી આ તને ઉશ્કેરી રહી છે ? તારા પર નખરાં અજમાવી રહી છે ?

વેલજી : એમ છે. તું તારું ધાયું કરે તો હું મારું માથું પટકું.

વારાસણી : હું ન ધાયું કરું તો મારો જીવ કાઢી નાખું.

વેલજી : (એના પર મુક્તિ હિંગામી) એ તો જોયું જશે (જતો રહે છે.)

વારાસણી : (ખારીમાંથી અદૃશ્ય થતાં) લગનનો સુંદર માંડવો તૈયાર કરી દઈશ.

કાલીદાસ : (લક્ષ્મણ પાસે જઈ ને) બુદાજી, શું કરો છો ?

લક્ષ્મણ : બુદાજી, કશુંજ કરતા નથી.

કાળીદાસ : મેં સાંભળ્યું છે કે તમે જતા રહેવાના છો, તે સાચું છે ?

લક્ષ્મણ : જવાની વેળા તો થઈ છે.

કાળીદાસ : ક્યાં ?

લક્ષ્મણ : ફિરમત લઈ જાય ત્યાં.

કાળીદાસ : સમજ્યો. રખડપટ્ટી કરો છો ? એક જગ્યાએ રહેવું બહુ અનુકૂળ નહીં લાગતું હોય.

લક્ષ્મણ : એક જગ્યાએ પડ્યા રહેવાનું પથ્થરોને વધારે અનુકૂળ પડે છે. કહેવત છે કે “પાણી પણ પથ્થર નીચે નથી વહેતું.”

કાળીદાસ : પથ્થરની વાત પડતી મૂકા ને. માણસોએ તો એક જગ્યાએ જ રહેવું જ જોઈએ. પતંગિયાની જેમ લોકો ન જીવી શકે. એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ફૂલ પર ઉડાઉડ કરીને ધરતી પર કારણ વગર ના રખાય.

લક્ષ્મણ : માણસ મને તેમ રખડે તેથી શું થાય ?

કાળીદાસ : તો એ માણસ નકામો થઈ જાય. માણસે તો ઉપયોગી થવું જોઈએ.

૮૦D : બિંડા અંધારેથી

લક્ષ્મણ : આપના શ્રીમુખે તો શબ્દો નથી ઉચ્ચારતા ?

કાળીદાસ : આ, હા ! સાચેસાચ સાધુ કોણ કહેવાય ? મેં કહેણી સાંભળી છે કે સાધુ એટલે પરદેશી-અન્નપ્યા-ખીજ માણુ-સોથી જુદા તરી આવે તેવા-અન્નપ્યા માણુસ સાધુ હોય છે. અને તે ખરેખર અન્નપ્યો હોય, જેને કંઈ જ્ઞાન હોય. અને એ જ્ઞાન પરમ સત્ય હોય. છતાં દરેક સત્ય પણ ઉપયોગી નથી જ હોતું; બહુજ લાંબી નજરે જોઈએ છતાં, એનું જ્ઞાન એણે એની પાસેજ ભંડારી રાખવું જોઈએ. મૌન પાળવું જોઈએ. જોજો, કોઈ ખરેખરે સાધુ હોય તો મૌન પાળે, અને કદાચ કંઈ કહેવાનો પ્રસંગ આવે તો તે એવું બોલે કે કોઈ સમજે જ નહીં. એ સાધુ ને કશાયની જરૂર ન હોય, પોતાના જ કામમાં રત હોય. ખીજાઓને માથે નકામી આફત ભી ન કરે. લોકો કેમ જીવે છે તે જોવાનું કામ સાધુઓનું નથી. સાધુએ તો પોતે પવિત્ર જીવન ગાળવું જોઈએ. જંગલમાં રહેવું જોઈએ કે હિમાલયમાં વસવું જોઈએ. માણુસોથી દૂર દૂર-સાંસારિક જીવનમાં ડખલ કરવાનું કે ટીકા કરવાનું એનું કામ નહીં. એમણે દરેક માટે ભજન કર્યા કરવું જોઈએ. જગતનાં દુઃખ, શોક, પાપ-એમાં મારાં અને તમારાંય ખરાં-એ બધા માટે તપ કરવું જોઈએ. એથી તો જગતની માયા તેને છોડી જાય છે. જેથી ખરાખર તપ કરી શકે, ખરેખર. (અટકે છે) પણ તમે કંઈ જાતના સાધુ છો ? તમારે ઝોળખાણુપીછાણુ નહીં, કોઈ જાતની ગળે માળા કે કંડી નહીં. દરેક સારા લોકોને કોઈ કોઈ તો ઝોળખપાળખ હોય છે-અને હોવી જ જોઈએ. હા.

લક્ષ્મણ : લોકો હોય છે તેવા જ સીધા માણુસો પણ હોય છે.

કાળીદાસ : મજાક ન કરો. નવા નવા કાપડામાં મારી જોડે વાત ન કરો. તમે અલક-મલકની વાતો જાણતા હશો, એટલી હું પણ જાણું છું. લોકો અને માણસો એ એમાં ફેર શો ?

લક્ષ્મણ : હું કહું છું તેમાં કોઈ સમસ્યા કે કાયડો નથી. કેટલીક જમીન ખેડવા માટે નકામી હોય છે, અને કેટલીક જમીન ફળદ્રુપ હોય છે. એમાં જે વાવો તે જાગે; બસ આટલો જ તફાવત છે.

કાળીદાસ : પણ તમારા કહેવાનો અર્થ નથી સમજતો.

લક્ષ્મણ : તમારો જ દાખલો લો; ભગવાન જાતે તમને કહે કે કાળીદાસ માણસ બનો. છતાં ખુદ ભગવાનનું કહ્યું નકામું જશે; તમે જેવા છો તેવા જ રહી જશો !

કાળીદાસ : તમને ખબર છે, કે મારી ઘરવાણીના મામા પોલીસનાં છે, અને જો હું...

[વારાસણી દાખલ થાય છે.]

વારાસણી : એ સાંભળો છો, ચાહ પીવા ચાલો.

કાળીદાસ : (લક્ષ્મણને) હા, તમને ફરી કાધું સાંભળી લેજો. અહીંથી જતા રહો. મારી ધર્મશાળા ખાલી કરી નાખો.

વારાસણી : હા, બુદ્ધાણ, અહીંથી ઉઘાળા ભરો. તમને તો પગે લાગ્યા. તમારી જીભડી સરખી જ નથી રહેતી. અને કોને ખબર જેલખેલ તોડી સાધુના વેશમાં સંતાતા નહીં ફરતા હો તે.

કાળીદાસ : હવે જો અહીં ફરી પગ મૂક્યો છે તો ખબર લઈ નાખીશ.

૮૦૬ : ઊંડા અંધારેથી

લક્ષ્મણ : તમારા મામાને બોલાવી લાવોને. બોલાવો એમને, કહેવા
ખપ લાગશે કે તમે એક ભાગેકુ કેદીને હાથ કર્યો છે. અને
કદાચ એના બદલામાં તમને ઈનામ મળે તો પણ ના
ન કહેવાય.

[નીચેની બારીમાં બબલો દેખાય છે.]

બબલો : શું થઈ રહ્યું છે? ઈનામમાં શું વેચાય છે?

લક્ષ્મણ : ઈનામમાં મને વેચવાને આ એ ધમકી આપે છે.

વારાસણી : (કાળીદાસને) ચાલો આપણે જતા રહીએ.

બબલો : ત્રણેક રૂપિયાનું ઈનામ છે. જો, જો, ખુદાજી! એ લોકો
તો એકાદ રૂપિયો મળે તો પણ તમને વેચી ખાય એવા છે.

કાળીદાસ : (બબલાને) બહારાક્ષસ જેવું તારું મોઢું લઈ ટળીશ?

વારાસણી : (જતાં જતાં) આખી દુનિયા પાપીઓથી ભરાઈ ગઈ
લાગે છે.

લક્ષ્મણ : પણ તમને તો તમારી ચાહ મીઠી લાગશે, નહીં વારુ?

વારાસણી : (પાછું જોઈને) તમારી જીભડી અંધ કરશે? ગંદા
બમાર નહિ તો!

[એ અને કાળીદાસ જતા રહે છે.]

લક્ષ્મણ : આજે રાતે હું હવે જતો રહેવાનો.

બબલો : હા એ જ સારું છે. વેળાસર જતા રહેવામાં જ માલ છે.

લક્ષ્મણ : ખરું કહે છે.

બબલો : હું કહું છું તે ખરું જ હોય. હું બચી ગયો છું, કારણ કે,
હું વેળાસર નાસી છૂટ્યો હતો.

લક્ષ્મણ : અંદામાનની સહેલ ચાખેલી?

અબલો : ચોક્કસ આમ બન્યું હતું. મારી વહુ એક ચમાર નેડે આડો બ્યવહાર રાખતી થઈ ગઈ હતી. ચમાર બણે હોશિયાર હતો. કૂતરાના ચામડાને રંગીને એવા બનાવે કે જાણે હરણના ચામડા હોય. બિલાડીના ચામડાને વિલાયતી કાંગારના જેવું બનાવી મૂકે. આવો હોશિયાર. ઠીક, મારી વહુ અને આ ચમારનો સંબંધ એટલો બધો નજીકનો થતો ગયો કે મને ડર લાગવા માંડ્યો કે આ જે જણા ભેગા મળી મને ઝેર દેશે, અથવા મારાથી છુટકારો મેળવવા ગમે તેમ કરશે. મેં મારી વહુને ઝુડવા માંડી તો ચમાર મને ઝુડતો હતો. ચમાર એક નંબરનો લડવાડીઓ. એક વાર ગારી અડધી દાઢી ખેંચી કાઢી અને મારી પાંસળી ભાંગી કાઢી. મને ઝાળ ચઢી ગઈ તે એક દા'ડે મારી વહુના માથામાં કુહાડો માર્યો. આમને આમ અમારી લઢાઈ ચાલ્યા જ કરતી હતી. પછી મને ભાળ પડી કે આમ તો હું મારું સ્થાન નહીં રાખી શકું. એ લોકો તો મારો લાભ લેતા હતા. એથી મેં મારી વહુને મારી જ નાખવાનો વિચાર કર્યો. મારી નાખવા મક્કમ થયો ત્યાં મને વેળાસર ભાન થયું અને મારી નાંખવાનું મેં પડતું મૂક્યું અને હું ભાગી છૂટ્યો.

લક્ષ્મણ : મારી નાખવાનું પડતું મેંદ્યું અને ભાગી છૂટ્યો, એ સારું કર્યું.

અબલો : મારું કારખાનું મારી વહુના નામ ઉપર હતું, એટલે આ તમે જુઓ છો તેવો તારાજ થઈ ગયો છું. ને કે મારી દુકાનની આમદાની મેં પીઠા ભેગી કરી છે, પણ શું કરું મને દારૂની ધુરી લત લાગી છે.

લક્ષ્મણ : દારૂની લત છે, અરેરે !

૮૦H : ઊંડા અંધારેથી

બબ્બો : બહુ ખોટી લત. દારૂની તલપ લાગે છે, ત્યારે મારી પાસે ને કાંઈ હોય તે વેચી સાટી પીડા ભેગું કરું છું. ચામડું રહી જાય છે. બીજું તો દુઃખ એ છે કે હું બહુ આગસુ છું. મને કામનો બહુ કંટાળો છે.

[સંતોષ અને નાયક ચર્ચા કરતા પ્રવેશ કરે છે.]

નાયક : તમે જુદું ખોલો છે, દાદાજી ! આમને કહી દો એ જુદું ખોલે છે. હું જાઉં છું. મારે આજે કામ હતું છતાં દારૂને અડક્યો નથી. બીજું એ કે આ રહ્યા મારી પાસે ત્રીસ રૂપિયા છતાં આજે કાલો રહ્યો છું.

સંતોષ : એટલું મને આપી દો. તારા બદલામાં હું પી આવીશ, અથવા જુગાર રમી આવીશ.

નાયક : તમારે રસ્તે પડો. આ તો મારી સારવારની મુસાફરી માટે છે.

લક્ષ્મણ : (સંતોષને) એ બીચારાને નાહીંમત શીદ કરો છો.

સંતોષ : કહો, કહો. ઓ જાનુવરો ! ઓ દેવના લાડીલાઓ ! મારા ગ્રહોએ મારા નસીબમાં શું માંડ્યું છે ? બાઈ ! મેં એક એક કોડી ગુમાવી દીધી. દાદાજી ! ધરતી હજી રસાતાળ નથી ચર્મ ગઈ. મારા કરતાં બધા હોશિયાર જુગારીઓ પડ્યા છે.

લક્ષ્મણ : તમે ખરેખર ફક્કડ આદમી છો. બહુ મજાના માણસો છો.

બબ્બો : આમ આવ તો નાયક !

[નાયક બારી પાસે જાય છે. અને બબ્બો આગળ બેસી રહે છે. તેઓ ધીમે અવાજે વાતો કરે છે]

સંતોષ : હું નાનો હતો ત્યારે બહુ મોઝલો હતો. બુઢાજી! એ દિવસોની યાદ પણ મજાહની છે. હું સુખી ને ભાગ્યશાળી હતો. સુંદર નૃત્ય કરતો. રંગભૂમિ ઉપર આવી લોકોને હસતા કરી મૂકતો ત્યારે બહુ સરસ વખત જતો હતો.

લક્ષ્મણ : તો એ રસ્તેથી તમને કોણે અવળા વાળ્યા?

સંતોષ : બુઢાજી! તમે તો વધારે પડતા ઉત્સુક માણસ છો. તમને આટલી આટલી વાત જાણવાની ઈતેજારી શા માટે છે?

લક્ષ્મણ : મારે માણસોની લઢણોનો અભ્યાસ કરવો છે. આજે તમારા સામી નજર માંડું છું, અને તમને ઓળખી પણ શકતો નથી. તમારામાં ભરપૂર પુરુષાતન છે, અને ભેળું પણ ભરપૂર છે! પછી કેમ એકાએક.....

સંતોષ : જેલ, બુઢાજી, જેલ! હું ચાર વરસ અને સાત માસ જેલમાં રહ્યો. જેલયાત્રા કરી આવેલો માણસ કંઈ જ ના જઈ શકે. ગાંધી બાપુની માફક હું ઓછો જ જેલમાં ગયો હતો! આજે સરકારમાં એકાદ પ્રધાનપદની ખુરસી મને મળી શકે તેમ નથી. મારા જેવો જેલવાસી કયાંય ન જઈ શકે.

લક્ષ્મણ : તો તમે જેલ જવા જેવું શું કર્યું હતું?

સંતોષ : એક મગતરા જેવા કારણ માટે મેં ગુસ્સામાં એને મારી નાંખ્યો. જુગાર રમવાનું પણ હું જેલમાં જ શીખેલો.

લક્ષ્મણ : કોઈ સ્ત્રીના ફંદામાં ફસીને ખૂન કર્યું હતું?

સંતોષ : મારી બહેન માટે ખૂન કર્યું હતું, પણ હવે માથાકુટ ના કરો. મને કોઈ સવાલો પૂછે તે નથી ગમતું. વળી પાછું આ બધું ઘણા વખત પહેલાં જાતી ગયું હતું. મારી બહેન પણ મરી ગઈ અને ત્યારબાદ નવ વરસ પણ પસાર થઈ ગયાં. મારી બહેન બહુ જ નાજુક અને વહાલસોઈ હતી.

લક્ષ્મણ : તમે જીવનને બહુ જ હળવું ગણી લો છો, એ કપૂલ ક્યાં વગર છુટકો નથી. પેલો લુહાર કાળુજી એવી ચીસો પાડતો નાઠો કે જાણે ધાડ પડી.

[૮૨] બિંડા અંધારેથી

સંતોષ : કાળુ ?

લક્ષ્મણ : હા—હા—એજ ખૂમ પાડતો નાહો. કામ નહીં—કંઈ જ નહીં.

સંતોષ : એ તો ટેવાઈ જશે. મને જ નવાઈ લાગે છે કે હવે હું શું કરીશ ?

લક્ષ્મણ : (ચુપકીદીથી) જો એ આવે.

[માથુ ઢળેલું રાખી કાળુ
ધીમે ડગલે પ્રવેશે છે.]

સંતોષ : હે ધરભંગ આદમી ! કેમ આટલો બધો શોકમાં ગરકાવ
છે ? તારા મગજમાં શું રમી રહ્યું છે ?

કાળુ : મારે શું કરવું એનો વિચાર કરું છું. મારી પાસે ઓળંગ
નથી. પેલીની મરણ ક્રિયા પાછળ બધાં જ વેચી માર્યાં.

સંતોષ : તો હું તમને સલાહ આપું ? તમે કશું જ ન કરતાં;
તમારા જેવાથી ધરતી ભલે ભારે મરતી.

કાળુ : તમારે તો વાતો કરવી છે, મારે તો શરમથી ખુડી મરવા
જેવું છે.

સંતોષ : એ બૂલી જવ. આપણે જનાવર કરતાંય બૂંડે હાલે જીવીએ
છીએ. તેનાથી લોકોને શરમ નથી આવતી. આતો પૂરો
વિચાર કરો. કામ છોડી દો. મેં છોડી દીધું છે. બીજા
સેંકડો હજારો કામ વગરના છે.—દરેક જણ ! સમજ્યા ?
દરેકને કામ નથી હોતું. કોઈને કામ નથી જોઈતું. પછી
શું થશે ?

કાળુ : બધા બૂખ્યા મરી જશે !

લક્ષ્મણ : (સંતોષને) તમારા જેવા વિચારવાળાઓએ દિગંબરપંથી
થવું જોઈએ. તમારા જેવા જ દિગંબરો હોય છે.

સંતોષ : હું જાણું છું, પણ એ લોકો મૂખ નથી, બહુ બુદ્ધિશાળી
હોય છે. દાદા !

અંક ત્રીજો [૮૩]

[કાળીદાસની બારીમાંથી નારાયણીની
બુમો આવે છે. “મેં શું બુંડું ક્યું”
છે? મેં શું ખરાબ ક્યું છે?”]

લક્ષ્મણ : (ભયથી) નારાયણીનો અવાજ લાગે છે, અરે ભગવાન !
[અવાજ, ઘડો, થાળીઓના ખખડાટ વગેરે
કાળીદાસના રહેઠાણમાંથી આવે જાય છે.]

કાળીદાસ : (નેપથ્યે) ચંડાળ ! ડાકણ—!

વારાસણી : (નેપથ્યે) ઊભી રહે, હું તારું ઠેકાણું કરુ છું !

નારાયણી : (નેપથ્યે) મને મારે રે—ઓ મરી મર્ધ રે.

સંતોષ : (બારી વાટે બુમો પાડતો) અરે, જવા દો,

લક્ષ્મણ : (ધ્રુજતો) વેલજીને બોલાવવો જોઈએ ! ઓ ભગવાન !
કાઈ છે ! દોડો—દોડો—દોડો.

નાવક : (દોડતો) હું બોલાવી લાવું છું.

બમલો : દારની જેમ જુડે છે.

સંતોષ : ચાલો બુઢાજી ! આપણે છોડાવીએ !

લક્ષ્મણ : (સંતોષની પાછળ જતો) મારાથી નહીં છોડાવાય.
ના, રે ! વેલજી વેળાસર આવે તો જ ખતે.

[બન્ને જતા રહે છે]

[કાળીદાસના રહેઠાણનો ઘોંઘાટ બંધ પડી જાય છે.
રહેઠાણના મુખ્ય ખંડમાં ઘોંઘાટ ધડેલાયો હોય તેમ
લાગે છે. “બંધ કરે” એવી લક્ષ્મણની બુમ સંભળાય
છે. જાણે કુહાડાનો ધા પડતો હોય તેમ જોરથી
બારણું બંધ થવાનો અવાજ આવી ઘોંઘાટ દબાવી
દે છે. તખ્તા પર શાંતિ છે. ઝાંખો પ્રકાશ.]

કાળુજી : (બેધ્યાન, બેદરકાર બેઠો છે તેની બેઠક પરથી બંધી વાળેલી
છે; હાથ મસળતો હોય છે; કંઈ બળડવા માટે છે સ્વપ્ના-
તમાં કંઈ સમજણ નથી) હવે કેમ કરવું ? મારે તો

[૮૪] બેંડા અંધારેથી

હવે રહ્યું. (અવાજ મોટો કરી) મારે હવે માગું
જોઈએ. ના જોઈએ ? એકે નથી રહ્યો. મારે કંઈ નથી.
મારી જાત વગર કંઈ નથી રહ્યું. આ એકલો હું રહી
ગયો છું કાંઈની મદદ પશ્ય નથી.

[ટેકડો મારી ચાલ્યો જાય છે. ગભરાવે તેવી શાંતિથી
કેટલીક પળો પીતે છે. પછી રસ્તામાં કોલાહલ ઉપડે છે.
તે વધવા માંડે છે અને પાસે આવતો જાય છે. તે પછીથી
દરેક વ્યક્તિના અવાજો સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય છે.]

વારાસણી : હું એની બહેન છું જન્મ દો !

કાળીદાસ : તમારો શો હક છે ?

વારાસણી : કામીજ નહીં તો ! કા...મા...જ...

સંતોષ : વેલજીને બોલાવો, જલદી કરો લેયાજી !

[પોલીસની સીસોટીનો અવાજ સંભળાય છે. પડાણ
કાળીમાં જમણો હાથ રાખી દોડતો દેખાય છે.]

પડાણ : દિનમેં ખૂન હુવા ! ક્યા કાનૂન ! ક્યા સરકાર ! અબ
અંધાધૂંધી હો ગઈ ! કાંઈ કાનૂન માનતા હી નહિ !

[લેયાજી પ્રવેશે છે. પાછળ મહાદેવ આવે છે]

લેયાજી : એસી ટકર લગાઈ.

મહાદેવ : એમ મારામારી કરવાની તમારી મગદુર શી છે ?

પડાણ : તુમ ફરજ બજાવ-ચલો !

મહાદેવ : (પડાણના પાછળ દોડતો) બેબો રહે મારી બ્હીસલ લાવ.

[કાળીદાસ દોડતો આવે છે]

કાળીદાસ : મહાદેવ મામા ! પકડો, જલ બેગો કરો !

[કાશી અને નાથો નારાયણીને ખભે ટેકવી ખુણા તરફથી
પ્રવેશે છે. તેમની પાછળ સંતોષ આવે છે. અને જોવા
વારાસણીને જુએ છે તેઓ તે પાછા ડગ ભરી દે છે.
વારાસણી હાથ ઉછાળતી નારાયણીને મારવા પ્રયાસ કરે

અંક ત્રીજો [૮૫]

છે. અલારખા ગાંઠાની માફક વારાસણી અને નારાયણીની વચ્ચે તુટી પડે છે. અને સીટીઓ વગાડવા માંડે છે, બુમો ચીસો પાડવા માંડે છે. બીજી ફેટલીક જાંખી આકૃતિઓ સ્ત્રી અને પુરુષોની આવે છે.]

સંતોષ : ઓ ચીઝરી ! હવે તું ખતે મારે છે ?

વારાસણી : કામીજ ! દૂર હટ ! એ મને ટુંપો દેવા આવે તો હું એનો જાન લઈશ.

કાશી : (નારાયણીને દૂર લઈ જતી) વારાસણી ! જરા શરમાવ શરમાવ ! આ જનાવરવેડા મૂકા.

મહાદેવ : (સંતોષને પકડીને) હા, હવે હાથ લાગ્યો ?

સંતોષ : ભયાળ પાસો ફેંકા. વેલજી...વેલજી

[નારાયણીને લાકડાની બારી પાસે લઈ જઈ ખેસાડી છે. બીજાઓ રસ્તામાં ટોળાબંધ બેઠા છે. વેલજી ધીમેથી અને ધીરજથી ડાણીઓ મારતો રસ્તો કરી આગળ આવે છે.]

વેલજી : નારાયણી ક્યાં છે ? આહ, તમે ?

[કાળીદાસ હાથે કરી ખૂણામાં લપાઈ જાય છે.]

કાળીદાસ : (નેપથ્યે) મામા ! વેલજીને પકડો; દોડો, દોડો, વેલજીને પકડો ! વેલજી ચોર છે !

વેલજી : (દાંતપીસી) હટ કુતરા !

[મુઠી ઉગામી કાળીદાસને જરા મહારે છે.

કાળીદાસ જમીન ઉપર ગમડી પડે છે, ફક્ત ખૂણેથી તેના શરીરનો ઉપરનો ભાગ દેખાય છે. વેલજી નારાયણી પાસે ચાલ્યો જાય છે.]

વારાસણી : વેલજીનું કંઈ કરો. ઓ મારા ભાઈઓ ! એને મારો, એ ચોર છે.

મહાદેવ : (સંતોષને ખૂમ પાડતો) આ ઝગડાથી દૂર રહેજો. આ કુંડુંખનો ઝગડો કહેવાય. અને કાલ એ બધા એક થઈ જશે અને તમે ?

[૮૬] ભિંડા અંધારેથી

વેલજી : તને શું ક્યું ? ચપ્પું માયું ?

કાશી : જુઓને એ નરાધમે શું ક્યું છે ? આ છોકરીના પગ ઉપર ઉકળતું તેલ રેડ્યું છે.

નાથી : એના ઉપર મરચાં લલકરાવ્યાં.

પઢાણુ : આકસીકંટ ? સચ્ચ જાનો, ક્યા ? ખાત ન કરો.

નારાયણી : (ખેલાનમાં) વેલજી મને લઈ જવ ગમે ત્યાં.....

વારાસણી : એા લગવાન જુઓ જુઓ એ ગુજરી ગયા. એણે મારી નાખ્યા રે...

[દરેક જણ કાળીદાસની આગળ કુંડાળું વળે છે. બપલો ટોળામાંથી બહાર આવી વેલજી પાસે જાય છે.]

બપલો : (ધીરે અવાજે) જો, વેલજી પેલા ઠયરો—ખખર છે, શું ખતમ થઈ ગયો ?

વેલજી : (બપલાનું કહેવું સમજ્યા વગર તેના સામું જોઈને) કાઠને ખોલાવ. આને ઈસ્પીતાલ મોકલવી છે. ફીક હું જ આની હારે જઈશ.

બપલો : હું કહેતો હતો કે પેલા ઠયરાને કાઠ એ પુરો કર્યો.

[આંત્રિમાં પાણી પડવાથી અંકાર થઈ જેમ જ્ઞાત થઈ જાય છે તેમ તખ્તા પર તુટક તુટક અવાજો આવી જ્ઞાતિ પથરાય છે. “ખરેખર” “તમને ક્યાંથી ખખર મળી” ફીક “ચાલો જાગી જઈએ” “તમને શું લાગે છે” “એા તોળા” “શોધી કાઢોને” ટોળું વિખરાય છે. બપલો, પઢાણુ, નાથી, કાશી વગેરે કાળીદાસના કાજ તરફ જાય છે.]

વારાસણી : (જમીન ઉપરથી ઊભી થઈ ખૂંમો પાડતી) એણે મારા ધણીને મારી નાખ્યો રે. એણે મારી નાખ્યો રે. (વિજયી અવાજે) આ રહ્યો ખૂની. વેલજીએ ખૂન ક્યું, મેં જોયું.

ભાઈલાઓ ! મેં સગી આંખે જોયું છે. ઠીક, વેલજી !
પોલીસને હવે શું કહેશો ?

વેલજી : (નારાયણીને છોડીને) દૂર હટ અહીંથી (શ્યામ તરફ જોઈને
વારાસણીને) ઠીક તું ખુશ છે. (શ્યામને પગ અટકાડે છે]
ધરડો કુકકર ગુજરી ગયો. તારો મારમ મોકળો થયો.
તારું પણ કાચટીયું કયું હોત તો ઠીક થાત.

[વારાસણી ઉપર તૂટી પડે છે પણ
જોયાજી અને સતોષ ઝડપથી વચ્ચે
પડી રોકે છે વારાસણી નાસી જાય છે.]

સતોષ : ભાન રાખ, ભાઈ !

જોયાજી : ઓયરે ! તું કંઈ આગમાં ફૂટે છે ?

[વારાસણી પાછી આવે છે]

વારાસણી : હવે શું, વેલજી ? નસીબ કોઈને છોડતું નથી. મહાદેવ
મામા ! ફોજદાર સામને જોલાયો. તમારી સીસોટી વગાડો.

મહાદેવ : અંડાળો મારી સીસોટી ઉપાડી ગયા છે.

અલારખા : આ રહી (વગાડે છે; મહાદેવ એની પાછળ દોડે છે.)

સતોષ : (વેલજીને નારાયણી પાસે દોરી જતા) ગજરાઈશ નહીં,
વેલજી ! લડતાં એક માણસ મરી જાય તો બહુ ગંભીર
કશું જ નથી. એનું કશું જ પરીણામ નહીં આવે.....

નારાયણી : વેલજીને પકડી રાખો. એણે જ એમને મારી નાખ્યા.
મેં સગી આંખે જોયું છે.

સતોષ : થોડીવાર એ કચરાને તો મેં પણ માર માર્યો હતો. એને
મારી નાખવા માટે બહુ કરવાની જરૂર જ ન હતી. મને
સાક્ષી રાખજો વેલજી !

વેલજી : મારે સાક્ષી ફાશો કોઈની જરૂર નથી. મારે તો વારાસણીને
આ કીસ્સામાં સંડોવવી છે. એ હું કરીશ. એને જ એના
ધણીનું ખૂન કરાવવું હતું અને એણે મને ઉશ્કેરીને કરાવ્યું.

[૮૮] જાડા અંધારેથી

નારાયણી : (એકાએક મોટા અવાજે) ઓ...હ...હવે સમજી. એમ વાત છે, વેલજી! ઓ જગતના લોકો જોજો, આમાં આ બંને સામેલ છે. મારી બહેન અને એ બંને સામેલ—તેમણે જ ખટપટ કરી, કેમ ખરું વેલજી? ઓ જગતના લોકો! હું શું કહું? હવે પણ ન ચાલે. મારી બહેન એમની રખાત, જાણી લેજો—જોઈ લેજો—બંને ગુન્હેગાર છે. એના ધણીનું એણે એમની પાસે ખૂન કરાવ્યું છે. એ જ એમના મારગમાં આડા આવતા હતા અને એક હું આડી આવતી હતી. તેથી મને પાંગળી બનાવી.

વેલજી : નારાયણી! તું શું બોલે છે?

સંતોષ : આ શું બાકે છે?

વારાસણી : જૂરી; એ જૂહું બોલે છે. હું? એ તો વેલજી હતો કે જેણે મારા ધણીને મારી નાખ્યાં આપ.

નારાયણી : આમાં બંને સામેલ છે. હું તો તમને બંનેને ભાંડુ છું—હું તો બંનેને ભાંડુ છું.

સંતોષ : આવું જ બંને જાય છે; જોજો, વેલજી! આ લોકો તારું મોત ના બગાડે.

ભૈયાજી : સમજમેં આ ન સફે, એસા પેચીદા મામલા હે રામ..... રામ.....ક્યા બનાઈ હૈ?

વેલજી : કહે છે તે ખરેખર સાચું માને જ છે, નારાયણી! તું ખરેખર માને છે કે મેં અને એણે...

સંતોષ : સાચો સાચ, વિચાર, નારાયણી.

વારાસણી : (નિષ્વસ્ય) માર્ગમાં મારા ધણીનું ખૂન થયું છે. સાહેબ! વેલજી ડાકુએ એમને મારી નાખ્યા. ફોજદાર સાહેબ, મેં સગી આંખે જોયું છે. બધા એ જોતા હતા.....

અંક ત્રીજો [૮૬]

નારાયણી : (ખેલાન તરફડિયાં મારતી) લોકા ! મારી બહેન અને
વેલજીએ એને મારી નાખ્યો, પોલીસ ! મારું સાંભળો;
પેલી મારી બહેને એને શીખવ્યું—એણે ક્યું—એને વાલમ
મળ્યો—એ રહ્યો—ફટ બૂંડા ! એમણે એ માણસ મારી
નાખ્યો. એમને પકડો; એમના પર કામ ચલાવો—મને પણ
લર્મ ચાલો જેલમાં; લગવાન ખાતર મને પણ જેલ
મેળી કરો.

પડદો

અંક ચોથો

[પહેલા અંકનું દસ્ય: વેલજીનો ભાગ દૂર કરવામાં આવ્યો છે. અને તેમાં આગળની જેમ કશું જ વિભાગ જેવું નથી; એક ખૂણામાં પઠાણ સુઈ રહે છે. તે બેચેન છે. અને કોઈ કોઈ વખત આઢની વરાળો કાઢે છે. એરણવાળો લાકડાનો કકડો કે જેના ઉપર કાળુજી કામ કરતો હતો તે પથુ જતો રહ્યો છે. કાળુજી તૂટેલા મેજ આગળ બેઠો છે, અને હાથમાં એક નાનકડું પીપડું છે. મેજને બીજે છેડે સંતોષ, ઉમરાવ અને નાથી બેઠેલાં છે. એ લોકોની આગળ દારૂની બાટલીઓ પડેલી છે. એક મોટો રોટલો પડ્યો છે. નાયક અભરાઈ ઉપર જ છે અને ઉધરસ ખાતો અને પડખાં ફેરવતો સાંભળી શકાય છે. સમય રાતનો છે. મેજના ખૂણે પડેલી બત્તીથી દસ્ય પ્રકાશમાન બન્યું છે; બહાર પવન ફુકાય છે.]

કાળુજી : હા. હા. આવા જ કોઈ ગોટાળામાં તે ભાગી ગયો.

ઉમરાવ : પોલીસના હાથમાંથી ભાગ્યો, બહુ ધુમાડો દેવતાથી ભાગ્યો.

સંતોષ : પુણ્યશાળીઓની નજરમાંથી પાપીઓ આમ જ ભાગે છે.

નાથી : બહુજ ફકડ યુદ્ધ હતા. અને તમે માણસો એવાના સહવાસને લાયક જ નથી; તમે લોકો તો કાટ છે, કાટ.

ઉમરાવ : (દારૂ પીતો) આપ નામદાર મહારાણીની મુઆરક્યાદીમાં.

સંતોષ : હા, એ યુદ્ધો રસ પડે તેવો ઉસ્તાદ હતો. તો એનામાં એક વાત બની ગઈ હતી. આને એને માટે ઉમળકો હતો.

નાથી : હા, મને એને માટે ઉમળકો હતો. નો'તો એમ નહી કહું; એ બળજીતા હતા, એ સમજતા હતા.

સંતોષ : (હસતો) અને વધારામાં તો થોડાવત્તા માણસોને મન તે દાંત વગરનાને શીરો મળે તેના જેવી હતી.

ઉમરાવ : (હસતાં) ડોસીમાના રેંટિયા જેવા.

કાળુજી : એમને તો બધા માટે દયામાયા હતી. તમને નથી !

સંતોષ : હું તમારી દયા ખાઉ તેથી તમારું શું બલું થશે ?

કાળુજી : કોઈની દયા ખાતાં ન આવડે; પણ કોઈ માણસને હાનિ ન કરવી એટલું તો આવડવું જોઈએ.

પડાણુ : (ખાટલામાંથી બેટો થઈ એક બાળકને ઝુકાવતો.) બુદ્ધિ અચ્છા થા. એની રૂઢમાં કાનુન થા, દિલમાં કાનુન હો વો અચ્છા હે. કાનુન તોડી દિયા વો ડુવ.

ઉમરાવ : શેનો કાનુન, પડાણુ ?

પડાણુ : હોતા હૈ તુમ જનતે હો.

ઉમરાવ : આમળ ચલાવો.

પડાણુ : વહી કાનુન : વહી કાનુન.

સંતોષ : અતે તો પોલીસનો કાયદો કહે છે.

ઉમરાવ : ઈન્ડિયન પીનલ કોડ પણ એને કહેવાય છે.

પડાણુ : નહી...કુરાન સાહબ કાનુન હમારા કુરાન રૂઢમે કુરાન, હોના ચાલીએ.

કાળુજી : (પીપુડી વગાડતો) છોડો એ વાતો, આ સાંભળો. પડાણુ ખરું કહે છે. શાસ્ત્રોએ કહ્યા પ્રમાણે જીવવું જોઈએ, વેદ મુનિઓએ કહ્યા પરમાણે.

સંતોષ : જીવો ત્યારે

ઉમરાવ : હા...જીવોને.

પડાણુ : હકરત મહમદ પયગંબર સાહબને કુરાનમાં કહા વો કાનુન મેં યાં લીખા હે, તુમ જીવો, ઔરકો જીનેદો ! પીછે સમય આજે બહે; કુરાન કાફી ન રહા-વખત નયા કાનુન દેતા હે. હરેક નયા વખત નયા કાનુન દેતા હે.

સંતોષ : બરાબર છે. સમય આવ્યો અતે એણે પોલીસ કાયદો આપ્યો; મજબુત ધારાઓ હવે કાંઈ ભૂસાવાના નથી.

[૯૨] બિંડા અંધારેથી

નાથી : (એનો હાથ મેજ ઉપર પછાડી) હું તમારી જોડે શીદ રહી? હું જતી રહું છું. ગમે ત્યાં ધરતીને છેડે—

ઉમરાવ : નામદારબાનું! પગરખાં વગર જશો?

નાથી : તદ્દન ઉધાડી.—હાથે પગે ઢસડીને જવાનું થશે તોય જઈશ.

ઉમરાવ : નામદારબાનુ એ એક સુંદર તમાશા થશે. અને ખાસ કરીને આપ હાથે પગે ચાલશે ત્યારે.

નાથી : હા! હું ઢોરની માફક હાથે પગે ચાલવા ખુશી છું પણ તમારું મોં જોવા રાજી નાથી. એહ, હું લોકાથી—જીવનથી બધાથી એટલી બધી કંટાળી ગઈ છું કે ન પુછે વાત.

સંતોષ : જ્યારે તમે જાવ ત્યારે નાયકને સાથે લેતા જાઓ. એ પણ ત્યાં આવવા તૈયાર છે. એના ધ્યાનમાં ઉતર્યું છે કે ધરતીનાં ઢોળાથી એક વેંત દૂર એક દવાખાનું છે; શરાબી માટે.

નાયક : (અભરાર્થ બહાર ડોકું કાઢી) શરાબ માટે નહીં—શરીર માટે—મુરખ નહીં તો!

સંતોષ : દારૂથી વિષમય અનેલા શરીર માટે.

નાયક : જશે, જશે, જશે. જરા ઉભા રહે. એ જાય છે જ.

ઉમરાવ : સાહેબબહાદુર! કાણુ જાય છે?

નાયક : હું.

ઉમરાવ : શાખાશ. દેવીનો દાસ. દેવીનું નામ શું? નાટકની દેવી—કરુણાંત નાટકની—એને શું નામ આપીએ છીએ?

નાયક : રસ કહોએ છીએ. મૂરખ. રસની દેવી! નહીં?

સંતોષ : સરસ્વતી—લક્ષ્મી, પારવતી—સીતા! અહીં કોને ખબર છે? કઈ દેવી? ઉમરાવ! પેલા બુદ્ધિજીવે શું કરી મૂક્યું છે, તે દેખાય છે? ઉમરાવ એણે બોજકની આ હાલત કરી મૂકી છે.

ઉમરાવ : તો બુદ્ધો મૂરખ છે.

બોજક : જંગલીઓ. “અમે જોગી બધા સ્મશાનો હુંડનારાઓ” આ એક કવિતા ગઝલ છે.

હં. એ પણ એક જગાએ શાંતિ ગોતી લેશે. જ્યાં કામ નહીં...કામ નહીં.

ઉમરાવ : જ્યાં કામ નથી ત્યાં સાહેબ બહાદુર, શૂન્યમાં ?

નાયક : હા શૂન્ય.

“ તું અલ્યા કોણને કોણ વળગી રહ્યો
વગર સમજ્યે કહે ‘મારું’ ‘મારું’
દેહ તારો નથી જો તું જીવતે કરી
રાખતા નવ રહે નીકે જાયે.
દેહ સંબંધ તજ્યે અવનવા બહુ થશે.
પુત્ર કલત્ર પરીવાર થાયે.

તમે શાને માટે જીવો છો ? શાને માટે ?

ઉમરાવ : તમે રાજા મહારાજ કે પંડિત કે વૈરાગી હો તો પણ બરાડા પાડવા છોડો.

નાયક : તમારી જીદમીના સંગ્રહ, હું તો બરાડા પાડવાનો જ.

નાથી : (મેજ ઉપરથી માથું ઉચે કરી બે હાથ પહોળા કરી)
બરાડા પાડો ! જીમ પાડો. હો બધા સાંભળો.

ઉમરાવ : નામદારબાનું એનો અર્થ જ શું છે ?

સંતોષ : એમની વાતોનું પડતી મુકો, ઉમરાવ. એમને ફાડવા દો
માથાં પાડવા દો બરાડા, ફટવા દો કપાળ. એ તો કરશે
એમનું કામ, પેલા બુદ્ધાણ કહેતા હતા. તેમ આપણે લોકોના
મારગમાં ન આવવું, એ બુદ્ધાણ. હાં આપણા જેવા ટોળાને
એક સરખી રીતે જોતરનારા ધૂસરી જેવા હતા.

કાળુજી : એણે બધાને કંઈક જતા રહેવાનું કહ્યું પણ રસ્તો ન બતાવ્યો.

ઉમરાવ : બુદ્ધાણ દોંગી હતો.

નાથી : બુદ્ધ ! તમે દોંગી છો.

ઉમરાવ : શ શ શ આપ નામદાર બાનું ?

કાળુજી : બુદ્ધાણને સાચે ગમતું નહીં ! સત્યનો એ ધરખમ વીરોધ

[૬૪] જિંડા અંધારેથી

કરે. અને એમનું માનવું સાચુ હતું. હું પણ કહું છું. આપણે સત્યને શું કરવાના હતા? જો એના વગર જીવી ન શકાય તો આ ખાન સાહેબ જેમનો હાથ કારખાનામાં છુંદઈ ગયો-હવે કાપી નાખવો પડશે આજ સત્ય છે.

સંતોષ : (મેજ ઉપર મુઠી પછાડી) ચૂપ કરો. જનાવરો, ગદ્દાઓ નહીં તો; જુઠાજી માટે આટલુંજ બસ છે. (અવાજ શાંત કરી) હિમરાવ, તમે આ બધાથ ઉતરતા છો. તમે કંઈજ સમજતા નથી, અને જુહું બોલો છો. જુઠાજી ઢોંગી નો'તા. સત્ય શું છે? માણસ એ જ સત્ય છે. આ સત્ય તે સમજતા હતા. તમે સમજતા નથી, તમે પાણી જેવા ડોરા ઘાટાર છો. હું એ જુઠાજીને સમજ્યો છું, બરાબર સમજ્યો છું. એ ચોક્કસ જુહું બોલતા પણ તે તમારી દયા ખાઈ ને, તમારો ઉત્પાત શાંત રાખવા; ધણી લોકો: એવા હોય છે કે કેવળ બીજાની દયા ખાતર જુહું બોલે છે. હું જાણું છું, મેં એવું બધું વાંચ્યું છે. મહાભારતમાંનરો વા કુંજરોવા એ યુધિષ્ઠરનું એક વાક્ય એવું એક ઉદાહરણ છે. જુઠાજી ધણીવાર સુંદર, ઉત્તેજક અને પ્રેરણાદાયક હોય છે. જુઠાજીઓ એવા પણ હોય છે, કે દિલાસો આપે, કિસ્મત સાથે ચારી કરી આપે. મજદુરના ખમો તોડતા બોળને પણ ન્યાયી ઠરાવે તેવા પણ જુઠાજી હોય છે. અને જુખમરા માટે મરતા માણસને પણ ગુન્હેગાર ઠરાવે. હું જુઠાજી જાણું છું. અદ્યાત્મા જેઓ બીજાનાં પરસેવા પર જીવે છે તેમને જુઠાજીઓની જરૂર છે. નીર્બળોને તેમાં ટેકો મળે છે. શોષકો તેમને પડદા તરીકે વાપરે છે. પણ માણસ જે પોતાના જાતનો માલીક છે, જે સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી છે, તેમને જુઠાજીની કદી જરૂર પડતી નથી. જુઠાજી માલીકોનો ધર્મ છે. સત્ય એ મૂકતાત્માનો પરમાત્મા છે.

હિમરાવ : શાખાશ, શાખાશ, મારો જાં પૂર્ણ ટેકો છે, તમે એક મુક્ત

અંક ચોથો [૯૫]

અવધૂત છે.

સંતોષ : એક ઠગે શાહુકારની જાન કેમ વાપરવી જ્યારે શાહુકારે અનેક વેળા ઠગની જાન વાપરી ચુકે છે? હા, હું બહુ કહેવું જુલો મયો છતાં થોકું કહીશ. એ બુદાલ ધડ પર માથુ લઈ ફરતા હતા. કટાયલા સીકા પર તેજાની અસર થાય તેવી અસર તેમણે મારા પર કરી છે, એ બુદાલ આજે આપણા અંતરમાં જીવે છે. એમની આંખોએ એ બધું નિહાળેલ છે. મેં એક વેળા પુછ્યું “ દાદાજી લોકો શાને ખાતર જીવે છે ” (લક્ષ્મણને અવાજ અને રીત-જાતનો ચાળો કરી) તેઓ તો કાંઈક સારું બનવાનું છે એ આશાએ જીવે છે. દોસ્ત, એમ માનો કે લોકો શીલ્પિઓ છે. તેઓ જીવે જાય છે; આજે તેમાંના બધાજ જીવનથી થાકી હારી ગયા છે. પણ એક દા’ડો એક શીલ્પિ જન્મે છે. જાણે કે એના જેવો એના પહેલાં કદીય જન્મ્યોજ ન હતો. ધરતીએ જોયો ન હતો. દરેકને આંજી નાખે છે: શીલ્પનો ધંધોજ બદલી નાખે છે; અને એકજ કુદકે એ વાસ વર્ષની પ્રગતિ કરી નાખે છે. તેવીજ રીતે બીજા બધા લોકો લુહાર, સુથાર, ખેડૂત, મજૂર, પેલા ઉસ્તાદો પણ કંઈક સરસ બનવાનું છે એજ આશાએ જીવે છે. ઉદય-શંકર આવ્યા અને નૃત્યની આપણા બાવના અને નજર બદલી નાખ્યાં, રાજા રવીવર્મા, પંડીત વિશ્વુ દીગંબર તેમજ બીજાઓ એ એવુંજ ક્યું છે. આ જનતાના લોકો તો સેંકડો બધેકે યુગેયુગે આવા નરોત્તમો માટેજ જીવતા હોય છે,

(નાથી એક ધ્યાન યત્ર સંતોષને સાંભળી રહી છે. કાળુજીએ પીપુડી નીચે મુકી દીધી છે. અને સાંભળે છે. ઉમરાવ માથું નીચું ઢાળી મેજ ઉપર આંખોથી તાલ

[૬૬] ઊડા અંધારેથી

આપતો સાંભળે કે નાયક અભરાઈ ઉપરથી ચુપકીદીથી ખાટલામાં ઉતરી પડે છે.)

‘ દરેક જણ દોસ્તો, દરેક જણ કંઈક સારાની આશાએ જ જીવે છે અને તેથી જ આપણે દરેક માણસ માટે કરુણા, મૈત્રી અને દોસ્તી રાખવી જોઈએ. કોને ખબર છે કે તમારે આંગણે આવેલા માણસમાં શું છુપાયેલું છે? શા માટે એ જન્મ્યો છે? અને શું કરી શકે તેમ છે? કદાચ આપણા સદલાગ્યેજ એ જન્મ્યો હોય, આપણીજ ઉન્નતિ ખાતર અને ખાસ કરીને તો ઊગતા આદમીઓની દરકાર આપણે વધારે લેવી જોઈએ. બાળકોને ખુબ રમવાનું જોઈએ છે. એમનાં જીવન જોડે એકા ન કરશો; એમનાં તરફ મમતા રાખજો. ”

ઉમરાવ: (વિચાર પુર્વક) હા, કંઈક સારાની આશાએ અમારા કુટુંબની વાદ આવે છે; બહુ જુનું કુટુંબ હતું. રાજા રામચંદ્રના વખતથી ઉતરી આવેલું. શુરવીરોનું, દાતાઓનું. અમારા કુટુંબના મુળ આપ દાદાઓ ઉત્તર ધ્રુવમાંથી અહીં આવી વસેલા. બધા જ રાજા દરબારે નોકરી કરતા અને જાણે દરજ્જે બોવવતા; હવટમાં ઔરંગઝેબના વખતમાં મારા વડદાદા ગણપતરાવ ધણે ઉંચે દરજ્જે હતા. અમારી પાસે ધણે પૈસો, વાડી, વજીરા, ઘોડા, સુખ, સાદબી હતાં.

નાથી : જુડા! આમાંનું કાંઈ ન હતું.

ઉમરાવ: (એકદમ કુદીને) શું ?

નાથી : કંઈ ન હતું.

ઉમરાવ: [બરાડો પાડી] દિલ્હીમાં ધર હતું. પુનામાં ધર હતું, રથ સાથે પાલખીઓ અને ઘોડેસ્વારો.....

[કાળજી પીપુડી ઉંચકી એક બાજુ જતો રહે છે અને દશ્ય જોયા કરે છે.]

નાથી : આમાનું કાંઈ ન હતું.

ઉમરાવ : ચૂપ કર સેંકડો બાંદીઓ હતી.

નાથી : આમાંના કાંઈ ન હતું.

ઉમરાવ : તને મારી નાખીશ.

નાથી : [નાસી જવાની તૈયારી કરતાં] એ રથ બથ કાંઈ ન હતું.

સંતોષ : જવા દે, નાથી ! એમને ના ચીઢવીશ.

ઉમરાવ : ઉભી રહે, ચકલી ! મારા વડ દાદા.....

નાથી : તમારે વડદાજ ન હતા, કશુંજ ન હતું. (સંતોષ હસે છે.)

ઉમરાવ : (ઉશ્કેરાટથી થાકી જઈ પાટલી પર બેસી જાય છે.) સંતોષ આ ચકલીને કહી દો. તમે પણ હસો છો ? તમે પણ મારું નથી માનતા ? (મેજ પછાડતો નીરાશામાં યુમો પાડે છે.) આ બધુંજ હતું, તમે બધા ખાડમાં પડો ! જાહ-જમમાં જાઓ.

નાથી : (વિજયી દશામાં) આ, આહા તમે યુમો પાડો છો ને કાંઈ તમારું ન માને ત્યારે કેવું મારું લાગે છે તેની બબર પડે છે ને ?

કાળુજી : (મેજ પાસે આવીને) મેં તો ધાયું તું કે લલવાડ થશે.

પઠાણુ : આહ, લોકો પાગલ છે, ખૂરા છે !

ઉમરાવ : હું કાંઈને મારું અપમાન ન કરવા દઉં, મારી પાસે સાબિતિઓ છે,

સંતોષ ; એ વાત છોડી દો ને ! તમારા વડ દાદાની રથની વાતો બૂલી જાવ ! જૂતકાળના રથોમાં બેસી આજે તમે ક્યાંય ફરી નથી શકવાના

ઉમરાવ : પણ એની આવી મગદુર ?

નાથી : માનો કે મગદુર કરી.

સંતોષ : જરા સમજો કે એણે મગદુરી બતાવી તોય એ તમારાથી

[૬૮] બેંડ અંધારેથી

બહુ હલકી છે. હા, જોકે ભૂતકાળમાં એને ખરેખર તમારી માફક રથ, પાલખી, વડદાદા એવું બધું ન હતું, એને એના મા અને બાપ પશુ ન હતા.

ઉમરાવ : (ઠંડો ચર્મ જઈને) ખાડામાં પડો, તમે તો ઠંડે કહેજે વાત કરો છો.

સંતોષ : (થોડી વાર શાંતી) તું દવાખાનામાં કાઈકિવાર જતી'તી, નાથી ?

નાથી : શા માટે ?

સંતોષ : નારાયણીને જોવા.

નાથી : તમે બહુ મોડી ખબર પુછી. એ તો ક્યારનીએ દવાખા-
નેથી જતી રહી છે. દવાખાનેથી નીકળી તે વખતથી દેખવામાં જ નથી આવતી; કાંઈએ એને જોઈ નથી.

સંતોષ : તો વરાળ થઈને ઉડી ગઈ લાગે છે.

કાળુજી : હવે જોવાની ગમ્મત આવશે કે કાણુ એક ખીજનું ધનોત-
પનોત કાઢે છે. વેલજી વારાસણીનું કે પછી વારાસણી
વેલજનું.

નાથી : વારાસણી જીતી જશે. માળી ઘણી ચક્રાર બાયડો છે; અને
વેલજને કાળાપાણી જવું પડશે.

સંતોષ : લઢવાડમાં ખુન થઈ જાય તો તેને લાંખી જેલ થાય.

નાથી : તો બધું એળે જાય; એને તો કાળાં પાણી જ શોભે, જેમ
કચરો ઉકરડે નાંખીએ છીએ તેમ તમને બધાને ભેગા કરી
કાળાં પાણીએ ઢાલવા જોઈએ.

સંતોષ : (ચમકીને) અલી તું કાંઈ ગાંડી તો નથી થઈ ગઈ.

ઉમરાવ : આ અવળચડાઈ માટે તો એનું માથું જ ભાંગી નાખું.

નાથી : ભાંગીતો જુઓ, હાથ તો અડકાડો.

ઉમરાવ : હા, હા, અડકાડીશ.

સંતોષ : જવા દો; કાંઈ અડકવાની જરૂર નથી. ખીજને ઈજા

અંક ચોથો [૯૯]

ન કરવી; પેસો ભુડો સાધુ મારા ભેજમાંથી ખસતો જ નથી. (હસે છે) બીજાને ન કરવી છતાં મને કાઠિયે એકવાર ઇન્ન પહોંચાડી હતી; એક જ વાએ જાંદગી લગણુ ના ભુડું તેવી ઇન્ન કરી હતી. મારે શું કરવું? માફી આપવી? તમારી કસમ એ કદી નહીં ખતે.

ઉમરાવ : (નાથીને) આખરે! તને ખરેખર કહી દઉં છું તું મારા જેવડી નથી. તું તો મારી ચરણરજ છે.

નાથી : વાહરે મારા કુલણુ, ઇંચળ પાપડીમાં રહે, તેમ અહીં રહી હવે ક્યાં જતા રહેવું છે?

(બધા હસી પડે છે)

કાળુજી : વાહરે, સુરતી પાપડી. આહ, વેચ મારા કુલણુ.

ઉમરાવ : આ સુરત પર ચીઢાય શું?

નાથી : તમે હસો છો, ઢોંગી! તમને લાગતું નથી કે આ ગમ્મત છે.

નાયક : (જાંબીરતાથી) સારી મજેની આપો.

નાથી : મારી તાકાત હોત ને તો હું તમને બધાને આમ લાજી દેત (એક પ્યાસો ઉંચકી જમીન પર પટકે છે.)

પઠાણુ : પગલી! ચે ક્યા કરતી હે? પગલી!

ઉમરાવ : (ઉભા થઈને) મારે એને શાણુપણુ શીખવાડવું પડશે.

નાથી : (પઠાણીના આરણુ તરફ દોડી જતી) લેતા જાજો ડામ!

સંતોષ : (એની પાછળ દોડતો) હેં ઉભી રહે. કાને ચીઢાવે છે? આ બધું શું કરે છે?

નાથી : જનાવરો! મને થતું હતું કે તમને કોણીયું આવશે. જનાવરો! (પઠાણીમાં અંદરૂચ થાય છે.)

ભોજક : (જાંબીરતાથી) શ્રી હરી, શ્રી હરી, કલ્યાણુમસ્તુ.

પઠાણુ : આહ, બહુત નાદન, બહુત નાપાક!

કાળુજી : ઘોકે નાર પાંચરી; એને ઘોકાની જરૂર છે.

[૧૦૦] ઊંડા અંધારેથી

ઉમરાવ : આ તે કઈ જાતની કુતરી છે ?

કાળુજી : (પીપુડી વગાડતો) એ વાત ખતમ થઈ ! ધણીપણાનું તીશાન પશુ રહ્યું નથી.

સંતોષ : ચાલો, જામ ચઢાવીએ !

કાળુજી : હા, એજ ઠીક છે.

સંતોષ : કેમ ? તમે ખરા અમારી જેમ ?

કાળુજી : (એનો જામ હેઠા મુકી, તેના ખુણામાં આવેલા ખાટલા તરફ જાય છે.) ઠીક છે. દરેક જગાએ એકજ જાતના માણસો હોય છે. પહેલી નજરે આપણને એમ નથી દેખાતું; પાછળથી જેમ વધારે સારી રીતે નજર કરીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આખરે એ માણસોજ છે; ઠીક છે; મારા ભાઈ ! (પદાણુ ફાટેલી શેતરંજી ખાટલા પાસે પાથરે છે; ગુંઠણીએ પડે છે અને નમાઝ પઢવા માંડે છે.)

ઉમરાવ : (સંતોષને પદાણુ બતાવી) જો જો.....

સંતોષ : એ કરતા હોય તેમ કરવા દો. બલા આદમી છે ! (હસે છે) ભગવાન જાણે કેમ પશુ આજે હું કંઈ ઔર રંગમાં છું.

ઉમરાવ : તમને ચાવી ચઢી હોય ત્યારે રંગમાંજ હો છો; રંગતમાં અને ચાલાક....

સંતોષ : હું જરા જામ ચઢાવું છું ત્યારેજ બધું ગમે છે. પેલા સરસ ભક્તિ કરે છે. માનવને શ્રદ્ધા હો યા નહી એતો એણે પોતાનેજ જોવાનું છે. આદમી તો આઝાદ છે. એની આસ્તા માટે અને નાસ્તીકતા માટે, પ્રેમ માટે, આદર માટે, જ્ઞાન માટે, કાર્ય માટે, દરેક દરેક વાતની કીમત એ પૂરેપૂરી ચૂકવે છે. અને તેથીજ એ મૂક્ત રહી શકે છે. માનવ એજ એક સત્ય છે. તો તો માનવ એટલે શું ? તમે કે બીજાઓ એટલે માનવ નહી ! ના-લગારે નહી-

તમે, હું, બુદ્ધ, રામ, અશોક, મહમદ પયગંબર સાહેબ, આ બધાજ એકમાંજ (હવામાં માણસની મદાન આકૃતિ હાથ વતી દોરવા પ્રયાસ કરે છે.) સમજાય છે.? બહુજ અદ્ભૂત છે. આની અંદરજ બધા આદિ અને અંત છે. દરેક વસ્તુ માનવામાં—દરેક વસ્તુમાં માનવજ અમર રહે છે. બીજાં બધાં તેના હાથ પગ અને મગજનું કામ કરે છે. માનવ એ જીવ્ય છે. એને તો તેજ વર્તુલ છે. ‘માનવ’ આપણે તેનો આદર કરવાનો છે; દયા ખાવાની નથી; હત્રકો ગણવાનો નથી. એનો આદર કરવાનો છે. આદર દેવાનુંજ કામ આપણે કરવાનું છે. (ઉભો થાય છે) આપણે માણસ લાગીએ તે સારું લેખાય છે. હું ડામીજ છું; ખૂની છું; ઠગારો છું. એ બધું સહી. હું જ્યારે શેરીમાં ફરું છું ત્યારે લોકો તો હું પક્ષીત હોઉં તેમ મારા તરફ જુએ છે. મારાથી આડા ફંટાર્મ જાય છે. મારા શુકન લેતા નથી. પક્ષી પાછું વાળી મારા તરફ જુએ છે. અને બ્રહ્મી વખત બોલે છે ‘ડાકુ છપર પગો.’ ‘મજુરી કર.’ મજુરી કરેં? શા માટે? માફ શરીર માગે અને સંતોષ પામે તેને માટે? (હસે છે) જે લોકોનો મુખ્ય હેતુ સંતોષનો છે, તેમના તરફ મને નફરત છે. સંતોષની અગત્ય જીવતા માણસને નથી.

ઉમરાવ : (માથું ધૂણાવી) તમે તમારે બોલે જવ. એજ સારું છે. એ તમારા હૈયાને ગરમાવો આપશે. મારી પાસે એવું કાંઈ જ નથી એટલું હું બોલી શકતો નથી. (આસપાસ જુવે છે. અને સાવચેતીથી ધીમેથી બોલે છે.) કટકીક વાર મને ગલરાટ થાય છે. તમને ખબર છે? મને વેદના થઈ આવે છે, મને જીવ લાગે છે.

સંતોષ : (આંટા મારતો) જટ નાદાન ! માનવને જીવ જ્ઞાનો ?

[૧૦૨] બિંડા અંધારેથી

ઉમરાવ : મને યાદ છે ત્યાં લગી હું કહી શકું છું. ત્યારથી મારા મગજમાં હુમો ભરાયો હોય તેમ મને લાગે છે. :હું કંઈ સમજી શકતો નથી. મેં ફક્ત કપડા બદલ્યાં કર્યાં છે, તે સીવાય કેવળ કાંઈ નથી કર્યું. તેવી વિચિત્ર બાવના મારામાં પેસી ગઈ છે. પણ તેનું આખરે પરીણામ શું ? હું કાંઈ ગોતી શકતો નથી. મને શીક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. કોલેજના ઝબ્બા પણ પહેર્યાં છે. પણ હું શું બણ્યો ? મને કશુંજ યાદ નથી. હું પરણ્યો અલગત એક સ્ત્રીનેજ; પણ એ સાદાં કપડાં પહેરવાનું જાણવા કરતાં ગધેડાની ગુણો અને તેની પુંછડી કેમ પહેરવી તે વધારે જાણતી હતી. કેમ ? મને ખબર નથી. મારે માલ મીઠકત હતી; રેશમી અને જરીનાં પેદરણો પહેર્યાં હતાં. પણ એ બધાં મેં કેવી રીતે સાફ કરી મુક્યાં ? મને ખબર પણ ન પડી. સરકારી અમલદારીની મારી નોકરી હતી. પટાવાળા, ગાડી અને બહાર સલામી પણ સરકારના પૈસા ઉઘાપત કર્યાં, જેલની કાટડી ભેગો થયો; અને ચક્કી પીસવા મલી; અત્યારે આ હાલતમાં બદલાયો છું; અને આ બધુંજ જાણે સ્વપ્નામાં બન્યું હોય તેમ લાગે છે; ખરેખર હસવા જેવી વાત છે.

સંતોષ : ખાસ હસવા જેવી વાત તો નહીં. પણ મૂર્ખ વાત લાગે છે.

ઉમરાવ : હા, મને પણ લાગે છે કે મૂર્ખ વાત છે. છતાં હું જનમ્યો છું તેને માટે વિધિએ કાંઈ કારણ તો સરજ્યું હશેને ? તમને નથી લાગતું ?

સંતોષ : (હસતો) કદાચ હોય પણ ખરું. સાચું બનવાની આશાએ જ માણસ જન્મે છે (માથું ધુણાવે છે)

ઉમરાવ : પેલો નાથી ક્યાં બાગી ગઈ હશે ? લાવ શોધી કાઢું.

(ઉમરાવ જાય છે થોડીવાર શાંતી ફેલાય છે.)

નાયક : પડાણુ, બાતુ સાહેબ. (પડાણુ તેનું માથું ફેરવે છે)
બંદગી કરો તો મારે માટે પણ કરજો.

પડાણુ : કયા ?

નાયક : (વધારે નમ્ર અવાજે) મારે માટે પણ બંદગી કરજો.

પડાણુ : (થોડી વાર પછી) તુમ ખુદ્દી બંદગી કર લો.

નાયક : (અભરાર્થ ઉપરથી નીચે ઉતાવળો ઉતરી મેજ પાસે જાય છે, થોડો દારૂ ધૂળતા હાથે કાટે છે નીચે મુકી દે છે, અને પડાણીમાં લગભગ ઠોડી જતાં) અસ હવે હું જાઉં જ છું.

સંતોષ : એ વહીયાત-વઠેલ ક્યાં જાય છે ? (સીટી વગાડે છે)
(મહાદેવ આવે છે; એણે સ્ત્રીની જરીની બંડી પહંચેલી છે અને બબલો આવે છે. બન્ને થોડાક પીધેલા છે; બબલાના હાથમાં કુલની માળા છે; બીજા હાથમાં દહીંનો દડીયો છે; તાડીની બાટલી બગલમાં મારેલી છે અને બીજી ગજવામાં ડોકીયું કરતી હોય છે.)

મહાદેવ : ઉંટ તો કાન વગરનું એક જાતનું-ગધેડું છે.

બબલો : એ ભુલી જા. તું. તારી જાતેજ ગધેડો છું.

મહાદેવ : ઉંટને કાન હોતાજ નથી. એ તો એના નસકોરાથી સાંભળે છે.

બબલો : (સંતોષને) હું તમને પીઠે પીઠે ગોતી વળ્યો દોરત; આ બાટલો લઈ લો, મારા હાથ નવરા નથી.

સંતોષ : આ તારો દારૂ મેજ પર મુકી દે એટલે હાથ નવરો થશે.

બબલો : બરાબર બરાબર. ખરો મારો બગાવાન. જુઓ ! પોલીસ મહાજન ! આ રહ્યો ચપરાક આદમી. કેમ છે કે નહીં ?

મહાદેવ : બધાજ ડામાજન હોશીયાર અને ચપરાક હોય છે. હું જાણું ને ? એ મગજમારી વગર જીવીજ ન શકે. બલા માણસો મુખ હોઈ શકે; છતાં સારાં કહેવડાવે પણ ભુંડા માણસો પાસે તો બેભુ હોવુંજ જોઈએ. ઉંટ બાતતમાં તું ખોટો

[૧૦૪] ઊંડા અંધારેથી

છે. ઉંટ બાર ઉંચકનારું પ્રાણી છે. અને તેને શીંગડાં દાંત નથી હોતા.—

અખલો : બધા ક્યાં ગયા ? અહીં કોઈ નથી જાણતું ? એમ તમે બહાર આવો; ત્યાં ખુંજામાં કોણ છે ?

સંતોષ : અહ્યા તારા પૈસા ફટલી જઈથી પી નાખીશ, ચાડીયા ?

અખલો : હવે તો ઝપાટો લગાવ્યો. આ વખતે તો થોડી મુડીજ ખાકી રહી છે. ભૈયાજી, ભૈયાજી ક્યાં છે ?

કાળુજી : (મેજ પાસે જઈને) એ બહાર ગયા છે.

અખલો : બરડીડો...બરડ બરડ ટકડી હાઉ ભસ નહીં ! પીએ આનંદ કરો. ખામોચીયામાંથી બહાર આવો. હું દરેકને મીજાની આપુ છું. હું પૈસાદાર હોત તો મેં મફત દારૂના પીકાં ઉઘાડ્યાં હોત, તમને ખાત્રી છે ને મેં ઉઘાડ્યાં હોત ? પીકામાં નાચ ગાન અને રમત પણ રાખત. દરેક જણુ આવી શકે, પીએ, ખાય. સંગીત સાંજળે અને હૈયાં હલકાં કરે. તમે ગરીબ માણસ છો ? એ ધક્ક અંદર ચાલ્યા આવો, મારા મફત દારૂના પીકામાં, સંતોષ ! હું તને ત્યાં બોલાવીને તને ત્યાં ત્યાં મારી અધીં મીલકત આપી દઉં, ત્યાં ત્યાં.—

સંતોષ : કાંઈ નહીં. અત્યારે પાસે હોય તેટલું જ આપી દેને ! ચાલશે.

અખલો : મારી બધીજ મીલકત હમણાં જ લઈ લે. આ રહ્યો રૂપીયો.

આ રહી પાવલી. આ રહ્યાં ત્રાંખાઓ; આમાં બધું જ આવી ગયું.

સંતોષ : ફકકડ ! આ બધા મારા હાથમાં વધારે સલામત રહેશે, હું એનાથી જુગાર રમીશ.

મહાદેવ : હું સાક્ષી છું કે આ પૈસા અનામત આપ્યા છે. ફટલી રકમ છે ?

અખલો : તમે તમે તો ઉંટ છો. અમારે સાક્ષીની જરૂર નથી.

(ઉઘાડા પગે અસારખા આવે છે.)

અંક ચોથો [૧૦૫]

અબ્બો : આવો ! તમે તમારા હોઠ બીના કરો. મીઝજ ઠેકાણે આવી જશે. દોસ્ત ! તમે ગાઓ અને નાચો એ મજાદ આવશે પણ દારૂ ના પીતા ! દારૂ માનવી માટે બહુ ખરાબ છે, ખરાબ છે.

અલારખ : તમારા સામું જોઈ ને જ હું એ કહી દઉં. તમે જ્યારે પીધેલા હો ત્યારે જ માણસ જેવા લાગે છે. કાળુજી, ઢોલક ઠીક કરી દીધું છે !

(ગાતો ગાતો નાચે છે)

લાવો, લાવો, ઈન્સાન નજરે લાવો.

લાવો, લાવો, ઈન્સાન નજરે લાવો.

ચાંદા સુરજની મશાલ ફરતી,

તારાની આંખો,

આકાશે ટમ ટમ ટમ ટમ કરતી.

ઈન્સાન નજર ના'વે. ક્યાંય નજર નાવે

લાવો લાવો ઈન્સાન નજરે લાવો.

ઠંડી ખુબ વરસે છે. ભાઈલાઓ ! હું ધૂળુ છું.

મહાદેવ : અને હું પુછું કે એ ઈન્સાન કાણ છે. ?

અબ્બો : એની વાત છોડો તમે તમારી પોલીસની ફરજ પરથી ફારેગ થયા છો, ખતમ થયું. હવે તમે પોલીસે નથી અને મામા પણ નથી.

અલારખ : કાશી મામીના વર થયા છે.

અબ્બો : તમારી એક ભાણી જેલમાં, બીજી મરવા પડી છે.

મહાદેવ : જૂઠ્ઠાં, એ મરવા નથી પડી, ગુમ થઈ છે. (સંતોષ હસે છે.)

અબ્બો : એ બધું એકનું એકજ છે. ભાઈ, ભાણી વગરના મામા કેવા ?

અલારખ : નામદાર ! ઈન્સાનીયતની આધા રાખો, સુખ હુટાવો, અલબેલા. અલબેલાઓ પ્રેમ બતાવો, વેર ઝેરને વીસરાવો. ઓ' અલ્લાહ ! બહુ ઠંડી છે.

[૧૦૬] ઊંઠા અંધારેથી

[લૈયાજી દાખલ થાય છે. વખતો વખત આ અંકના અંત સુધી સ્ત્રી અને પુરુષો દાખલ થાય છે. તેમના કપડાં ઠીકઠીક કરી ખાટલાઓમાં મજાગુલ બને છે.]

લૈયાજી : બબલા ! તુમ લાગે કહાં.

બબલા : લૈયાજી આવો બેસો, ચાલો ! કંઈ લલકારો મારું પેલું ગમતું ગીત; એહ...

પઠાણુ : રાતમેં લોક સો જાઓ; ગાઓ દીનબર.

સંતોષ : ખાન સાહેબ; એ તો ઠીક. તમે અહીં આવોને !

પઠાણુ : ઠીક કયા હે? ધમાલ; ગીત ગાઓ; ધમાલ મચાવ:

બબલા : (પઠાણુ પાસે જઈને) હાથે કેમ રહે? ખાન સાહેબ ! એ લોકે એ કાપી નાંખ્યો.

પઠાણુ : કયસે કાપેગા? મેં દેખું !

લૈયાજી : ખાન સાહેબ હાથ વગર કયા કરોગે? ખૂબ નાકામીયાબ હો જાઓમા. ઈન્સાન બીગર હાથ કુછ નહી હોતા હે ! અપને જેસે આદમીકા કાંમત હાથ ઓર કમરસે હી હોતી હે હાથ નહી તો શીર આદમી નહી. હાં, આપકા મુશ્કીલ મામલા હે; લે ! લો, જરાસા શરાબ પીઓ. ઓર જાનેહો સબ ચીજ જહાન્નમમેં ?

કાશી : (અવેશ કરી) ઠંડી ખરફ જેવી ઠંડી; મારા પોલીસ મહાજન આવી ગયા કે? પોલીસ મહાજન.....

મહાદેવ : આ રહ્યો.

કાશી : મારી કાચળી ઠહારી બેઠા કે પાછી? અને આ તમારા મોં પરથી તો જરા નશો કર્યો લાગે છે. કેમ ! કેમ કર્યો વાડ ?

મહાદેવ : આજે વરસગાંઠ હતી. આ બબલાનીરતો. વળી પાછી ઠંડી ખુબ હતી.

કાશી : ઠંડી ! જુઓ સાચે, કે આ નકામાં વેણુ મારી આગળ ન કાઢશે. જવ સુધ જવ.

અંક ચોથો [૧૦૭]

મહાદેવ : (રસોડા તરફ જતા) સૂઈ જઈ? એ તો બંદા કરી શકશે; મારે સૂઈ જવું છે. વેળા પણ થઈ છે.

સંતોષ : તમે તો ભારે સખત ! એમ કેમ ?

કાશી : એના વગર ચાલે તેમ નથી. એના જેવા આદમીને તો લેનસર રાખવા જોઈએ. મેં તો મારો લાભ વિચારીને જ એની જોડે ઘર-ઘરણું કર્યું છે. પણ છેવાડે તો એ રહ્યા પોલીસ ભાઈ, તમે બધા દુરાચાર માણસ અને હું રહી બેરાની જાત. મને કોણ દીધે છે તેજ દા'ડેથી જ પીવા માટે; એ મને તો પરવડે.

સંતોષ : તો તમે માટીડાને બરાબર ના જોત્યો.

કાશી : તમારી બૂલ થાય છે. તમારા જેવા તો મારી આગળ ધડી ના ટકી શકે. અને અમારા જેવાને અમારા લાગના જ ફાવે; કદાચ માતો કે તમારા જેવાએ મારી જોડે ઘર માંડ્યું. પણ હા મને તો જુગારમાં ઉભો જ દાવ આવેતો? બા ? માફ તો ઠીક; પણ મારી સાત પેઢીને દાવમાં મેલવાં પડે.

સંતોષ : (હસતો) ખરું કહ્યું, માણ ! જુગારમાં તમને મૂકીને મને હારવાનો શોખ થાય ખરો.

કાશી : ઉભો રે, અલ્યા અભારખા !

અભારખ : એ આધાર રહો-મને પકડ્યો !

કાશી : અલ્યા ! મારે માટે તું શું કે' તો, ફરતો' તો.

અભારખ : હું, હું બધું જ કરું છું. જેવું હોય તેવું ઢાંકપીછાડા વગરતું હું કહેતો હતો, “ એક બાઈ જ, જેવા જેવી છે. માંસ, મેદ અને હાડકાં, એ મેંસ ભેગી કરો તેવડી છે. પણ એનામાં રજ જેવડું ભેજું નથી. ”

કાશી : અલ્યા આવું જુહું ! ભેજું તો બાણું ય છે. જોઈએ તો માડાં મોકલજે, બરી આપીશ. પણ લ્યા ! એમ કેમ કે'તો હતો કે હું મારા પોલીસ મહાજનને મૂકું છું.

[૧૦૮] બિંડા અંધારેથી

અલારખા : તમે એમના ઝાંખરા ખેંચતાં હતા એટલે મેં માન્યું કે તમે મારો છો.

કાશી : (હસતી) હ્યા ! તું તો મુરખો છું; જાણે કે જોતો જ ન હોય. વગર મફતનો શીદ કાઢવ ઉઠાજે છે. વધારામાં જો બચારીનો મરદ જો-તને કેવુંક અવળું લાગે ? આવી તારી વાતોથી દારૂની લતે ચઢી ગયા.

અલારખ : તો પેલી કહેવન ખરી છે. નારી નરકનું ખાર.

(સંતોષ અને કાળુજી હસે છે)

કાશી : તારી તો જીભ કુદાકાની છે; તું તો કંઈ જાતનો આદમી છે, અલારખ ?

અલારખ : તમે જોયા હોય તેમાં સૌથી સારો આદમી હું છું. હું કંઈ પણ કરી શકું છું. મારી નજરમાં કંઈ આવે કે તરતજ હું ઉડ્યો સમજો.

બબલો : (પડાણના બાટલા પાસે) ચાલો અમે તો આખી રાતનો ઉઝગરો કરાવીશું. લેયાજી આ જો રાતે ભજન ગાવાં છે.

પડાણ : ભજન, અચ્છા !

અલારખ : હું ઢોલક વગાડીશ !

સંતોષ : હું સાંભળીશ !

પડાણ : (હસતા) અચ્છા, બબલા—તુમારી શરાય હમને પી કાલા છે. નાચો

બબલો : એમ તો બીજો જામ બરો ! ખેસો લયાજી ! આહ ! દોસ્ત...માણસને બહુ ના જોઈએ. કેમ હાંઈ જોઈએ ? હું આ રહ્યો...મેં થોડો પીધો. હું ખુશ થયો. લયાજી, મારું પેલું પમદ કરેલું ભજન થવા દો હું ગાવા લાગીશ અને રડીશ.

લેયાજી : હે...ભટકતા ભવમાં રે ગયા કાળ કાટી વહી.

હદ થઈ હાવાં રે, રાખો હરિ હાથ ગ્રહી.

અબલો : (ફરી શ્વર કરતો.....) રે...ભટકતાં ભવમારે,
(પડાશીનું આરણ્ય એકએક ઉઘાડું થઈ ગય છે. ઉમરાવ
ઉંચર ઉપર હોમો બુમ મારે છે)

ઉમરાવ : ઓ દોડો-એકદમ દોડો-ધાબો-આ લીમડાંની ડાબીએ
નાયકે ફાંસો ખાધો. (એકદમ સામાન્ય શાંતિ થઈ જાય
છે. ઉમરાવ તરફ બધાજ જોઈ રહે છે. નાથી ઉમરાવની
પીઠ પાછળ દેખાય છે. અને ધીમેથી ઉઘાડી આંખે મેજ
પાસે ચાલી જાય છે.)

સંતોષ : (નમ્ર અવાજે) આહ, લજન બગાડ્યું!—મૂરખ
પડેલ

ખાંસ નોંધે...

આ નાટકની કોઈ પણ પ્રકારની રજુઆત માટે લેખકની
પરવાનગી આવશ્યક છે. તેને માટે ૫૮, સ્વસ્તીક સોસાયટી,
કોમર્સ કોલેજ રોડ, અમદાવાદ નં. ૯, એ સરનામે
પત્રવ્યવહાર કરવો.

પ. ૩ ૧૯૪૮ }
શુક્રવાર.

ગિરીશ ભથ્થે

મેકિસમ ગોર્કીની રંગભૂમિ

મૂળ લેખક : એલેક્ઝાંડર બક્ષી,

અનુવાદક : દમયંતી શુક્લ.

૧૯૪૬માં મેકિસમ ગોર્કીનું મૃત્યુ થયું. તેનાં જીવનકાળ દરમિયાન રશિયામાં બહુ મહાન બનાવો બન્યા. ૧૮૬૮માં તેનો જન્મ થયો ત્યારે ગુલામોની પ્રથા નાબુદ થઈ ચુકી હતી; પરંતુ એ કાળી કથાનું સ્મરણ લોકોને તાજુ હતું. નવાં રાજકીય અને આર્થિક બળો સક્રિય બન્યાં હતાં. રશિયન ઉમરાવો અને જમીનદારોનો વર્ગ અધઃપતનને આરે પહોંચી ગયો હતો. એ વર્ગનું એકદંથ્રુ સત્તાધીશપણુ દૂર થતું જતું હતું. અને એ વર્ગે સ્થાપેલ સંસ્કારબિંજ નાબુદ થતું જતું હતું એ વર્ગને હાર આપનાર વર્ગ મધ્યમ વર્ગનો શુદ્ધિજીવી વર્ગ હતો, અને પોતાની શક્તિના બળે, નવસર્જનના બળે, તેણે પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું હતું; છતાં સમગ્ર દેશ પર પોતાના ઉત્તમ વિચારોની કાયમી છાપ તે પાડી શક્યો નહોતો. આતંકવાદી રીતે તે રશિયન રાજકારણમાં સર્વોપરી ન બની શક્યો. ૧૮૮૧માં ઝાર એલેક્ઝાંડરનું ક્રાન્તિકારીઓએ ખૂન કર્યું પરંતુ તેથી પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના ન થઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે એ શુદ્ધિજીવી વર્ગ બિલકુલ અશક્ત બની ગયો અને પ્રગતિ કરતા યુરોપની સાથે પગેપગ મેળવી ઊભા રહેવાનું તેનું સ્થાન નષ્ટ થઈ ગયું. ગઈ સદીના અંત સુધી આ સ્થિતિ રહી. એક નવીન સામાજિક બળ ંગેને મુડીવાદી અને કામદાર વર્ગ કહેવામાં આવે છે તેનો જન્મ થયો. તે સમયે રશિયાના રાજકારણનું જીવન અને તેનું સાંસ્કારિક જીવન નવી જાગૃતિ પામ્યું. તેની સાથે રશિયન જીવનને બદલવાનું નવું સ્વપ્ન રશિયામાં જાગ્યું.

૧૮૯૨માં ગોર્કીની સહુ પહેલી નાની વાર્તા નવા યુગના આ-રંભમાં જ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા બહાર પડી. તેના વખતના અનુભવી લેખકો કરતાં આ ચોવીસ વર્ષનો યુવાન લેખક રશિયાના

અંક ચોથો [૧૧૧]

જીવનની વાસ્તવિકતામાં કદાચ વધારે પારંગત હતો. દાદાના કુટુંબમાં ઉછરેલ, ધંધો રંગારાનો; વર્ણવી ન શકાય તેવું કુર અને જીવનની વાતાવરણ. તેને નાની ઉંમરે પોતાની શક્તિના આશરે જ જીવવાનું હતું; એક નોકરી પછી બીજી નોકરી એમ ભટકતાં, તેણે ભૂખે પેટે સખત મજૂરી કરી. જો તેને જ્ઞાનની તૃષ્ણા ન જાગી હોત તો 'Lower depths' માં તેણે દોરેલા મોચી Alioshka કે લુહાર Klestch ની જેમ જીવન પૂરું કર્યું હોત. ગમે તેમ પણ તેણે વકીલના કારકુન જેટલો અનુભવ મેળવ્યો. આ નોકરી 'પ્રતિષ્ઠિત' હતી પણ તેનાથી તેને જરાયે સંતોષ ન મળ્યો, અને દુનિયાને પીછાનવાની આતુરતાથી, પોતાના દેશ નીજની-નોવગોરોડથી ભરતાં ભરતાં, વોલ્ગાના ઉપલા ભાગમાં દક્ષિણ કોકેસસ તરફ નીકળી પડ્યો અને પાછો ફર્યો. આ રખડપટ્ટીના બે વર્ષમાં, તેણે ફરીસુસ્ત સંસ્કારવાળી જાંદગીને છેલ્લે આરે લુંટાઈ જતી જોઈ, અને તખ્ત ગયેલી જનતા વચ્ચે ધૂમ્યો. જ્યાંસુધી તેની હુંડી વાર્તા દ્વારા કમાયેલી કિર્તિએ સર્જનાત્મક લખાણ લખવા પ્રેરણા આપી ત્યાં સુધી તે રાજદ્રોહીઓની સાથે મિત્રાચારી દ્વારા, કે જેલના સળીયા પાછળ વારંવાર ધકેલાતાં, તેણે સમાચાર પત્રના ખમરપત્રી થવા માટે પ્રવિણતા મેળવી.

આ અનુભવોથી, સ્વાભાવિક રીતે ગોર્કી બળવાખોર થયો. તેનો બળવો જેમ જીવનની અધોગતિ અને માનવીની મલીનતા સરી સ્થિતિ સામે હતો તેમ બુદ્ધિજીવી વર્ગ સામે હતો. કારણ કે એવા વર્ગે પોતાના જીવનનું સ્વપ્ન, તેમજ જીવનનું શૌર્ય ગૌરવ ગુમાવ્યું હતું અને અંગત ઉત્કર્ષના હીન કાર્યમાં દટાઈ ગયો હતો; એક પછી એક વાર્તામાં તેણે સમાજથી અલિપ્ત થયેલી અને હીનજાતિની દુનિયાને બતાવી જેનું અસ્તિત્વ સમાજમાં ચાલતી અવ્યવસ્થાની આખીતિ રૂપ હતું. ગોર્કીનાં આ પાત્રો, આશ્ચર્ય ચકિત થવાય તેવી રીતે, દુઃખી પરિસ્થિતિમાંથી ઉંચા આવતાં, દુઃખથી

[૧૧૨] ઊંડા અંધારેથી

મૂકત થતાં, મીઝાળ અને નખાળા પર તિરસ્કાર દર્શાવતો, અને પોતાના વ્યક્તિગત બળને ઉજવણી બનાવતાં અને રૂઢીગત અંધનનો તોડી નાખતાં; એવાઓનું આબેહુલ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું.

આવું અસ્તિત્વ ધરાવતા હલકા સમાજની સામે, તેની ખ્યાતિ સામે, અને ખાસ મૂર્તિપૂજનમાં ગુચવાયેલી તરૂણ પ્રગ્ન સામે, બંડ ઉઠાવવાના સંકેતરૂપ ગોડાઈ બન્યો.

સાહિત્યકાર તરીકે પાકટ અવસ્થાએ પહોંચતાં ગોડાઈએ નાટ્યકાર તરીકે શરૂઆત કરી દીધી. આ નાટક “ The smug citizens ” હતું અને ૧૯૦૨ માં મોસ્કો આર્ટ થીયેટરે તે રજૂ કર્યું. તેનું અનુદર્શન કરીએ તો તે બહુ મહત્વનું કાર્ય ન હતું. પણ એમાં અમુક એવી ખાસીયત હતી કે તેણે લોકોમાં સફળતા મેળવી; સુખ-અગવડભર્યાં જીવન સાથે શીલીરટાઈનના સંબંધ પર પ્રહાર તેણે કર્યા; જે લોકો પ્રાણીથી જરા બહેતર જીવન જીવવા માગતા હતા પરંતુ જીવનના સાચા હેતુનું ચોક્કસ દષ્ટિબિંદુ ધરાવતા ન હતા તેમના પર પ્રહાર કર્યા; એ ગોડાઈના પ્રહારો તેની વાર્તાઓમાં કરવામાં આવેલા હતા અને તેથી તેના પ્રેક્ષકોએ આ નાટકને વધાવી લીધું. આ નાટકની બીજી ખાસીયત એ હતી કે સામાન્ય બુદ્ધિજીવી વર્ગ કરતાં એક કામદારનું ચિત્ર વધારે ઉચ્ચ કક્ષાનું હતું. રશિયાના સાહિત્યના બધા પ્રોલેટરીયન વારનો આ પૂર્વજ, પોતાના અંતરના ઉદ્દેશને જાણતો અને પોતાના મનોરથો પાર પાડવાની શક્તિ ધરાવતો હતો. એ વખતે બુદ્ધિજીવી લોકોમાં માર્કસવાદ દાખલ થયો, અને ગોડાઈને રૂઢીચૂસ્ત અંધનો સામે બંડ ઉઠાવનારામાં માન મળ્યું.

ગોડાઈને પોતાના આ પહેલા નાટકથી બહુ આનંદ નહોતો થયો. એ પૂરું કર્યા પછી તેણે એખોવને લખ્યું: “ નાટક ધોવાટ ઉપજાવનારું અને ગરબડ કરાવનારું થયું; મને શુષ્ક અને જડ લાગે છે. મને તે જરાયે ગમતું નથી. આ શીયાળે હું ટાઈ પશુ

હીસામે બીજું નાટક લખીશ. અને જે તે સારું નહિ લખાય તો, મારે જોઈએ છે તે મને નહિ મળે ત્યાં સુધી હું બીજાં દશ નાટક લખીશ ! તે સુંદર રીતે પ્રમાણસર અને સંગિત જેવું મધુર હોવું જોઈએ. ”

ચેબોવના નાટક માટે ગોર્કીને જે માન હતું તે માનવું આ ટિકામાં પ્રતિબિંબ પડે છે. નાટક તેવું મધુર હોવું જોઈએ; સંગિતનો ગુણ તેણે પોતાના બીજા નાટક “At The Bottom” (ઇંગ્લીશમાં “ Lower depths ” તરીકે વધારે જાણીતું છે) માં અસાધારણ રીતે બતાવ્યો છે; પણ આ સંગિત, અભિનયને, નાટકની ક્રિયાને એવી ભાવ-પ્રધાન લાગણીમાંથી (જે તરબોળ કરતી ચેબોવના નાટકમાં) બહાર આવે છે તેવું નથી પણ તે કુશળતાથી દર્શાવેલાં વિચારોમાં અને સ્તબ્ધ કરી દે તેવી વિશિષ્ટતાથી બહાર આવે છે. ૧૯૦૨માં જ્યારે મોસ્કો આર્ટ થીયેટરે આ નાટક બહાર પાડ્યું ત્યારે જનતામાં તેનો પડઘો ગાળી ઉઠ્યો. ટિકાકારોએ પરાણે પરાણે તેને સાહિત્યકૃતિ તરીકે સ્વિકાર્યું; કારણ કે નાટકનો ‘ સદેશ ’ તેઓ સ્વિકારવા તૈયાર ન હતા. શું થરડો લુકા, કે જે આશ્વાસન આપવાના ચત્ત્ર નીચે જુકાણું બોલતો હતો, તેને ગોર્કીના વિચારો દર્શાવતો ગણી શકાય, અને તેના વિચારો શું ગંભીરતાથી લઈ લેવાય ! ગરમાગરમ મતભેદે એક હકીકત સ્વિકારાઈ કે ‘ Lower depths ’ પોતાના જ જીવનના તરંગે ચડેલ, કલાનું અસાધારણ સર્જનકાર્ય છે, અને રશિયાના રંગમંચ પર અદ્વિતીય પાત્રો રજુ કરે છે, અને તેની કુશળતા માટે ફક્ત ઓબોચેચોવના “ Wit works well ” અને ગોગોલના “ The Inspector general ” ની સાથે સરખાવી શકાય તેવી તે અનોખી ભાત પાડે છે.

એમ ન કહી શકાય કે “ Lower depths ” એ સંપૂર્ણરીતે કલાકૃતિ છે. પણ ફક્ત ચેબોવ જ આ ખામી તરફ આંગળી ચીંધવાને શક્તિમાન હતો, તેણે ગોર્કીને એક પત્રમાં લખ્યું.—

[૧૧૪] ભાંડા અંધારેથી

“ તમે ખૂબ સરસ પાત્રોને ચોથા પ્રવેશમાંથી ખસેડી લીધાં છે, અને તે કારણે કાંઈ નવાળુની અને તેનું ખ્યાન રાખજો. આ પ્રવેશ સુકો અને ગિનજરી લાગશે, ખાસ કરીને સૌથી પ્રભાવશાળી અને રસ પડે તેવા પાત્રોની ગેરહાજરીમાં, નટનું પાત્ર ભજવાનારનું મૃત્યુ ભયંકર છે—જાણે કે કોઈ પણ પૂર્વ તૈયારી વિના તમે પ્રેક્ષકને માથા પર અચાનક હથોડાના ઘા મારો છો. કેવી રીતે ઉમરાવ રાતે અહીં ઉતારો મેળવે છે કે શા માટે તે ઉમરાવ છે તે બરાબર સ્પષ્ટ નથી થતું. ”

ગોર્ડોએ ચેમ્બોવની શીખામણુ ખ્યાનમાં ન લીધી અને તેણે ચોથો પ્રવેશ જેમ લખ્યો હતો તેમ જ રહેવા દીધો. પણ ચેમ્બોવ ખરેખર સાચો હતો. અભિનયની કૃતિએ જેટલો પ્રવેશ ઝોઘી અગત્યતાવાળો, હીલો છે; અને એ સાટીનની વાત પછી સાવ શુષ્ક થતું અટકે છે અને તેનું એવું સાદું લખાણુ ચેમ્બોવને ન ગમતું અરસપરસ વિરોધી એવા સંઘર્ષ માટે ગોર્ડોનો પ્રેમ કે જે Lower depths માં ખાસ કરીને સમૃદ્ધ છે તેના પર થોડા પ્રકાશ એક પત્ર ફેંકે છે. લગભગ ૨૦ વર્ષ પછી એક પ્રખ્યાત ટિકાકાર કે. ચુકોવસ્કીને એક પત્રમાં ગોર્ડો લખે છે.

“ જ્યારે તમે એમ કહો છો કે wilde ના વિચારો બધી સામાન્ય વસ્તુની બધી જાણુની ટીકા બતાવે છે, ત્યારે તમને લાગતું નથી કે આ કટાક્ષો જે બધી જાણુ બતાવાયા છે તે mars. group પર થોડો ઘણો તિરસ્કાર બતાવે છે અને ઇંગ્લીશ પ્યુરીટનને પહોંચાડે છે? મારા મત પ્રમાણે ઇંગ્લીશ માટે, ઝોગણીસમી સદીના અંતમાં, wilde અને બર્નાર્ડ શોના જેવી અદ્ભૂત વ્યક્તિઓ આશ્ચર્યકારક છે; તેમ છતાં તે પૂરેપૂરી સ્વાભાવિક છે. ઇંગ્લીશ આડંબર ખૂબ સરસ રીતે વ્યવસ્થિત આડંબર છે, અને નિતિમત્ત નાટકના ક્ષેત્રમાં અરસપરસ વિરોધી વિચારદર્શનને ચોખલીઆપણાની સામે ઝડપવા માટે હું કાયદેસર શસ્ત્ર તરીકે ગણું છું. ”

કાઠ રશ્ચિયામાં શ્રીલીટ્ટીનીઝમ વિરોધી ગોર્કીના તિરસ્કારને યાદ કરે તો, તેણે આપણી સામે રજુ કરેલ મર્મવચનોની પાછળ સંતાયેલો તેનો હેતુ અરામર સમગ્રજાતિ જાય. આ તિરસ્કાર અને ઉપહાસ બુદ્ધિજીવીવર્ગના જુદી જુદી જાતના ચિત્રોમાં તેણે તેના પછીનાં ચાર નાટક “Summer folk” (૧૯૦૩), “The Children of the sun” (૧૯૦૫), Barbarians (૧૯૦૬) અને “Enemies”માં આલેખ્યા છે.

તેના આ નાટકો તેણે લખ્યાં તે વર્ષો રશ્ચિયાના રાજકારણની તંગ પરિસ્થિતિના વિકાસ સાથે અંધારેલા છે. સરકારની જેઠામાં ધકેલવાની ધાકધમકી અને ગોળીબાર કરવાના જીલ્મ છતાં શ્રમજીવીઓની લડતે હડતાલ અને સરઘસમાં અસાધારણ બળ બતાવ્યું જાપાન સામેની લડાઈ (૧૯૦૪-૫) માંડ માંડ શરમજનક રીતે પૂરી થઈ, અને સ્વદેશની લશ્કરી બળની અપૂર્ણતાને ઉઘાડી પાડી દીધી. “લોહી નીતરતા રવિવાર” (જન્યુઆરી, ૧૯૦૫) એક પાદરીની આગેવાની નીચે ઝારના મહેલ તરફ પોતાના જીવનની ઉન્નતિ પાડી માંગ ઉઠાવતા હમ્મરો કામદારો અને શ્રમજીવીઓને સરકારે ગોળીએ વીધી દીધા. તે ઘાતકી કાર્યથી દુનિયા અવારૂં થઈ ગઈ.

કાળા સમુદ્રમાં (જલેક સી) ખલાસીઓનો બળવો થયો. તેણે ઝારના રાજ્યમાં મુખ્યસ્થાન પર હતાં તે લોકોમાં ક્રાંતિકારી પ્રિયારેનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો. આ પરાકાષ્ટા આખા દેશની ઓકટોઅર ૧૯૦૫ની હડતાલ પર આવી. અને તેના બળથી ઝારને રાજકીય રાજા તથા અને પાર્લામેન્ટ માટે નમતું જોખવું પડ્યું. આજે આ આંતરક્રાંતિકાર “૧૯૦૫ની નિષ્ફળ રાજ્યક્રાંતિ”ના નામથી પ્રખ્યાત છે. કારણ કે ઝારે પોતાના કેટલાંક વચનો પાળ્યાં નહિ અને પોતાને જીલ્મી રહે તેણે ગાકું ચલાવ્યું પણ આ રાજ્યનો અંત બાર વર્ષ પછી આવ્યો.

ગોર્કીએ આ કુચકદમ તરફ ઉપેક્ષા ન બતાવી. જેમ તે તેના નાટકો અને નવલકથામાં મસ્તુલ હતો તેમ જનતાની લડતને આમજી

[૧૧૬] ઊંડા અંધારેથી

ધપાવવા અતી શકે તેટલું કરતો હતો. તેની રાજકારણ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિનો ઊંઠ વધારે ને વધારે માકિસ્ટ્રટ સામાજિક પ્રગ્નસતાકે મંડળી તરફ વળવા માંડ્યો, અને ખાસ કરીને લેનીનની આગેવાની નીચે ચાલતી મંડળી તરફ તે વળ્યો. ડ્રાઈ ડ્રાઈ પ્રસંગે તે વધારે કાર્યરત રહેતો. “હત્યારા રવિવારના”ના કુકમોને અટકાવવાના પ્રયત્નોમાં તે સરકારની સામે લડતમાં જોડાયો, અને આ પ્રયત્નમાં જોલમાં પૂરાયો. (જોલમાં જ તેણે પ્રસંગવશાત્ “The Children of the sun” લખ્યું.) તેણે ૧૯૦૫ ડીસેમ્બરમાં મોસ્કોમાં નિષ્ક્રમ મયેલા વિપ્લવ વખતે પણ અળવા ઉઠાવનારાઓને ખૂબ સહાય કરી. એ પછી તે પકડાઈ જવાના ભયે રાજકીય ભાગેડુ તરીકે, રશિયા છોડીને બહાર ખીળાં આઠ વર્ષ રહ્યો. (એ પછીના વખતમાં તે અમેરિકા ગયો, ત્યાં તેને હોટલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો કારણ કે તેની પત્ની તરીકે તેની સાથે રહેતી સ્ત્રી સાથે તેણે વિધિસર લગ્ન નહોતા કર્યા.)

ગોર્કીના રાજકીય વિચારો આ વર્ષોમાં તેણે લખેલા ચાર નાટકોમાં દેખાય છે. “The Children of the Sun”માં તેણે બુદ્ધિજીવીવર્ગની નિરર્થકતા અને શીલીસ્ટીનીઝમ પર ફટકા માર્યા છે. “Summer Folk”માં તેણે બુદ્ધિજીવીવર્ગ અને સામાન્ય લોકોને બુદ્ધા પાડતો પ્રવાહ આલેખ્યો છે. “Barbarians”માં બુદ્ધિજીવીવર્ગના પ્રતિનિધિઓપર કપટી મર્મપ્રહારો કરાયા છે. અને છેવટે, “Enemies”માં ધનિક બુદ્ધિજીવી કામદારો તરફ કેવી દુશ્મનાવટ ખતાવે છે તેના પર સખ્ત રીતે પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છે.

ગોર્કીની રાજકીય દ્રષ્ટિ આ ચાર નાટકોમાં પ્રત્યક્ષ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે તેમાં જરાયે શંકા નથી. પણ ખાસ કરીને “Barbarians” અને “The Children of the Sun” અને થોડે અંશે “Enemies” નાટકોમાં અમુક ખાસ ગુણો છે કે જે તેના રાજકીય અને નિતિમય સંદેશા કરતાં પણ વધારે વિકાસ પામે છે.

અંક ચોથો [૧૧૭]

સામાજિક તત્વજ્ઞાનની લક્ષ્યમાં, આ ગુણ પર બહુ ધ્યાન નહોતું અપાયું અને મોટાભાગના યુદ્ધિમાનોએ પોતાના રાજકારણના અચાવમાં આ બધાં નાટકને અકલાત્મક તરીકે જાહેર કર્યા: “Enemies” બદલ પડ્યું ત્યારે એવી ખૂમરાણ મચી કે ગોર્કી હવે લેખક તરીકે ખલાસ થઈ ગયો છે. એક અંગ્રેસર લેખક (The End of Gorky) “ગોર્કીના અંત” પર લેખ લખ્યો. “The coming CAD” એ ખીજ પ્રખ્યાત ટિકાકારનું વાક્ય હતું, આ ટિકાકારે ગોર્કીની પહેલાંની વાર્તા તેમજ “Lower Depths”ના નાયકો પર આવી રીતે અનાત્મવાદી, રાજ્યધર્મનો નાશ કરનાર, અને નારિતકની છાપ મારી.

“Summer Folk” —ગોર્કીના નાટકોમાં કદાચ સૌથી વધારે નબળા નાટકને ટિકાકારોએ વખોડ્યું. કલાતી ખાતર ખીજ કારણસર કલાના હિમાયતીઓમાં આ નાટક નામંજુર ઠરાવ્યું. “Summer Folk” તેમાંના એક જણે લખ્યું, “સામાન્ય કક્ષાથી વધારે ઉચ્ચ નથી, અને એખોવનું આંધળું અનુકરણ કહે છે તેથી ખૂબ જ ખરાબ છે.”

“The Children of the Sun”ને વધારે સારો આવકાર મળ્યો, કારણકે ખાસ કરીને તેણે મુડીવાદ પર પ્રહાર નહોતો કર્યો પણ શ્રમજીવી અને દીનજાતી કે જે મુડીવાદની બંધી સગવડો પૂરી પાડતી હતી, તેની સાથેના સંપર્ક પર દિલગીરી જતારી હતી. છતાંયે “Barbarians” કે જે ગોર્કીના સારામાં સારા નાટકમાં ખૂબ સંગીન નાટક છે તેને ઠંડો આવકાર મળ્યો હતો.

નાટકનો પ્રખ્યાત વિવેચનકર્તા “A. Kugel”ની લાક્ષણિક ટિકા આ પ્રમાણે હતી:

રંગભૂમિની ખાસિયતોનાં જ્ઞાનની ખામી ગોર્કીના નાટકમાં દેખાય છે તે તેની રંગભૂમિની જરૂરિયાતની આજ્ઞાનતાને લીધે નહિ, કારણકે આ ખૂબ વિશાળ કલા છે, અને ગોર્કીનું તેના પરનું

[૧૧૮] બિડા અંધારથી

સ્વામિન્વ ખૂબ સારૂ હતું. તે નાટ્યકાર નથી કેમકે તેની પાસે ચોક્કસ નિતિશાસ્ત્ર સંબધાતી દષ્ટિ નથી; શીલીરટીન નિતિનો વિરોધ કરતી વખતે તેણે સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચ નિતિમય સૃષ્ટિને સમજાવી નથી. જેમ જેમ ગોડા વગેરે નિતિમય સત્યની શોધમાં પોતાને પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ તેના નાટકો વધારે નબળાં થતાં જાય છે.

“દાખલા તરીકે ‘Barbarians’—તેના છેલ્લા નાટકોમાંનું એક, પાટર્સ બર્જમાં રજૂ થયું, અને આ નબળા નાટકને જાતે અરેખર દુઃખજનક હતું. એવું નહોતું કે લેખકની પ્રતિભાની સાબિતી કોઈ ન બાકી શકે. નાટકમાં થોડા રસપ્રધાન અને નવલપાત્રો હતા; કલાત્મક શક્તિ થોડી થોડી વારે ચમકતી હતી. છતાંયે કોઈ એમ કહી શકે કે—આ બધું તદ્દન સામાન્ય અને અરસક છે. અને આ નાટકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેટલો બધો અટપટો છે તે જુઓ; કોણ જંગલી હતા તે કોઈ ન કહી શકે. એમ લાગે કે મુલાકાત લેનાર ઈબ્નેરે જંગલી છે. પણ એ માનવું શક્ય છે કે નાનકડા ગામડાના રહેવાસીઓ જંગલી છે ! ‘જંગલીપણ’નો શું અર્થ થાય છે તે પણ કોઈ કહી ન શકે. એમ લાગે છે કે જંગલીપણ એ ચમત્કાર કરતું બધન વિનાનું બળ છે કે જે બધું તોડી ફેંડા નાખવા માટે નિર્માણ થયું છે; ખીલ રીતે, જંગલીપણ જાણે ખીજ રિવાજને દાખલ કર્યા પહેલાં જૂના રિવાજોના નાશ કરે ... ‘Barbarians’માં સત્ય શું છે અને તે ક્યાંથી મળશે તેના અનાદર થાય છે. અને છેવટે આ ટોળામાંથી એક પણ વ્યક્તિ આપણી સહાનુભૂતિ પર પ્રભુત્વ મેળવતી નથી. અને જે લોકોના નશીબમાં તેના માટે સહાનુભૂતિ નથી જાગતી તે પ્રેક્ષકોનું મનોરંજન કેવી રીતે કરે ? આમ આપણી પાસે જે છે તે નિતિના કાયદાકાનૂનો પ્રત્યે લેખકની ઉદાસીનતાનું પરીણામ છે ?”

નાટકનાં નિતિમય સંદેશાને શોધવાની તેની અશક્તિ માટે તેની સાથે કોઈ સહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા વિના ન રહી શકે; તેના પ્રશ્નને

ગોષ્ઠી પોતે જ જવાબ ન આપી શકે તે શક્ય છે; તેણે નાટકને “Barbarians” નામ આપ્યું અને તેનાં પાત્રો પાસે અમુક પ્રસંગે આ શબ્દોનો ઉપયોગ કરાવ્યો. કલાના કાર્યમાં પાત્રો લેખકના ઉદ્દેશ આંખ સમક્ષ રાખીને પોતાની જાંઘળીને રસ્તે જ સ્વતંત્ર રીતે પોતાને સ્થાપે છે. આવી બાબતમાં, આપણે પાત્રો સાથે સદાનુભુતી દર્શાવીએ કે ન દર્શાવીએ પણ આપણી આંખો તરફ તેના જીવનનું દર્શન અદ્ભુત છે; તે સર્જનાત્મક કલા છે. “Barbarians” માં પાત્રો અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ લેખકની કલ્પનાના કેદખાનામાંથી જીવન મેળવે છે. ખાસ કરીને (એક પાત્ર અદ્ભુત હાસ્યથી સભર, નિર્ભાગી Nadezhda આવું પ્રમાણ ધરાવે છે કે જે “સુધારા” અને દેશના “જંગલીપણા” વચ્ચે થતી અથડાઅથડી થીયે વધારે સચોટ રીતે એ વાતના દુઃખ પ્રસંગોનો અર્થ ખતાવે છે!

ક્રાંતિ પહેલાના એક મોટા રશીયન કવિ એલેક્ઝાન્ડર બ્લોકે આ પાત્રનો આદિત્ય કર્ણજીવાવ પીછાની લખ્યું.

“આ નાટકમાં એક પાત્ર ધ્યાન ખેંચે તેવું છે કે જે કોઈની સ્મૃતિમાં સળંગ રીતે અંકાઈ જાય. આ વ્યક્તિ તે મામલતદાર ક્લેક્ટરની સ્ત્રી Nadezhda Polikarpovena Monakhova છે. તેજસ્વી આંખોવાળી સૌંદર્યમયી બુસ્સાવાળી સ્ત્રી! રશિયાનું જોમ અને સ્વતંત્રતા તેનામાંથી પ્રસરે છે.....તે સંપૂર્ણ રીતે અદ્ભુત અને સુંદર છે. તેનામાં એક એવી શક્તિ છે કે જે કોઈને પણ આકર્ષે છે, અને પાછા પણ હટાવે છે. તે કોઈ અદ્ભુત નગર-બંધીના બળની શક્તિ ધરાવે છે. મને લાગે છે કે આ પાત્રને માટે જ આપું નાટક લખાવું છે. જોમ માનવું શક્ય છે કે તે જ નાયકની જેર હાજરીમાં, નાટકની ખરી નાંચકા “માનવતા” છે. ‘તે માનવતાનું પુન કયું’ છે.’ નાટકના અંતમાં તેનો પતિ કહે છે.”

“Summer-folk, ” The children of the sun,” અને “Barbarians” રંગભૂમિપર બજવાઈ ગયાં, પણ તેમાંના

[૧૨૦] ઊંડા અંધારેથી

એકને સફળતા ન મળી; “Enemies” ની કૃતિ પર ઝારે પ્રતિબંધ મુક્યો અને ૧૯૩૩ સુધી રશિયામાં આ નાટકને રંગમંચ જોવાનું સફળાગ્ય પ્રાપ્ત ન થયું. તે પછી તેના વર્ગવિગ્રહના વિષયે રશિયામાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મેળવ્યું.

“The Lost ones” માં ગોર્કી રાજકરણ નિતિના વિષય પર લખ્યો. આ નાટક જિન્નલિન્ન થઈ ગયેલા કુટુંબનું આલેખન કરે છે. આ નાટકની અનેખી વિશેષતા તેના ચતુરાઈ પૂર્વક રચેલા પરાક્ષ સંવાદમાં છે. પણ થોડા અપવાદ સિવાય તેના ખાસ લક્ષણો ઓછા અસરકારક છે, અને તેનો ઉપદેશ ખૂબ ભારે રીતે ખતાવાયો છે; તે મગજમાં ઉતરે તેવો લાગતો નથી. “Enemies” ની જેમજ તેના પર પ્રતિબંધ મુકાયો હતો.

૧૯૦૫ના બળવા પછી રશિયાનું સાહિત્ય અને નાટકો લાક્ષણિક દશા અને સમકાલીન જીવનના કાયડાથી ઉંધી ખાણુ વળતા હતા. નવો રસ—લેખક અને લોકોથી ઝીલાયેલો—વિશ્વાળ, સામાન્ય ધોરણ પર નક્કી થયો. તે વ્યવસ્થિત રીતે દષ્ટાંતરૂપી કથાના રૂપમાં, કે લાક્ષણિક ધર્મશાસ્ત્રની કથાના રૂપમાં આલેખાયો હતો. સાચા જીવન વિષેની ગોર્કીની ઉંડી સમજ રશીયન લોકોની સામાન્ય સમજણ અને સ્વભાવ બહાર હતી. તેથી તેના નાટકો પર ઓછું ધ્યાન અપાયું છે તેમાં નવાઈ જોતું નથી. છતાંયે તેણે રશિયાના રાજ્યમાં દટાઈ ગયેલી ગરીબ જનતાના પાત્રો પર વધારે ને વધારે ધ્યાન આપીને નવવ્રકથાઓ, વાર્તાઓ અને નાટકો લખવા ચાલુ રાખ્યા.

તેના નાટકોમાં “Queer People” (૧૯૧૦ માં જપાયું) ગોર્કીના પહેલાના વિચારને પાછો લાવે છે. “Queer People” ના બધા પાત્રો બુદ્ધિશાળી છે અને જીંદગીના કાયડાને લગતી વાતચીતથી ભરપૂર છે.

“Queer People” ને રંગમંચ પર સફળતા ન મળી

અંક ચોથો [૧૨૧]

અને તેની વધારે તો ટિકા જ થઈ; એક વિવેચનકારની ટિકા અહીં ખાસ આપવી જોઈએ.

“જ્યારે કેટલાક આધુનિક ટિકાકારોએ તો ગોપીને લાંબા સમયથી દાટી દીધો છે” તેણે લખ્યું, “અને તેની કબર પર આકું લાકડું કસારી દીધું છે ત્યારે પણ લેખક સર્જનાત્મક બળના અભ્યુદયના નવા મૂળને શોધીને દરેક નવાં કાર્ય સાથે શ્રદ્ધાપૂર્વક આગળ ધપે છે. આ કલામય વિકાસ તેની છેલ્લી ટુંકી વાર્તાઓમાં જ નહિ પણ “Queer People”માં પણ જણાશે. અહીંયા એજ પરિચિત પણ જુદા સ્વરૂપમાં બદલાયેલો લેખક છે : નવા વિચારો, નવા રંગો, નવા મુદ્દા સુર.....” “Queer People” ટિકાકારે લખે છે, “એવા જાતના લોકો છે કે જેઓ પોતાના સ્વભાવની જરૂરિયાત કે ઈચ્છા પ્રમાણે જીવતાં નથી, પણ બહારની પરિસ્થિતિની નીચે દબાઈને તેઓ તેના જીવનમાં ગમે તે પાત્ર બને છે.”

“Queer People” જ્યારે છપાયું ત્યારે “Vassa Zheloznova” પણ છપાયું. આ બન્નેની વચ્ચે એક મનોરંજક સાંકળ છે. “Vassa Zheloznova” “Queer People” ના પાત્ર Mastakev જે વિચાર સૂચવે છે તે વિચારોને વેગ આપે છે. ધરડી સ્ત્રી Madvedeva કે જેની પુત્રીનું સગપણ એક અહંકારી દમીયેલ સાથે થયું છે તેની ચિંતા કરે છે, તેના વિષે Mastakov તેની સ્ત્રી Elenaને કહે છે : “તને એમ લાગે છે કે—પોતાની પુત્રીના પ્રેમને લીધે—તેની યુવાન જાંઘળી માટે—તે કાંઈ ગુન્હો કરવાને શક્તિશાળી છે?...તે એવી શક્તિ ધરાવે તો મને ગમે—દાખલા તરીકે Vassya ને ઝેર આપવું. એ ખૂબ સુંદર સ્ત્રી છે. એહ, એ અદ્ભૂત વિષય છે. ભવિષ્યનો વિચાર તો આતાઓ જ કરી શકે—કેમકે પોતાનાં બાળકોમાં તેને જન્મ આપે છે.”

ક્રાન્તિ પહેલાં “Vassa Zheloznova” ના વિષે જે ટિકા

[૧૨૨] જિંડા અધારેથી

લખાઈ તેમાં તે નાટકમાં એક મલીન પ્રયોગ સિવાય બીજું કંઈ ન હતું. ક્રાન્તિ પછીથી આ નાટક માત્ર એક ધનિક કુટુંબ ફક્ત પૈસાના લોકને માટે છિન્નભિન્ન ચર્ચા મધુ છે એમ જ તેનું વર્ણન કરે છે એમ સ્વિકારવામાં આવ્યું છે.”

પણ બન્નેની માન્યતામાં ઘણો મોટો તફાવત હતો. “ Queer People ” માં Medvedevના ના જેવું Zheleznova સુંદર સ્ત્રી નહિ હોય પણ તે વિચિત્ર નથી તેમજ પૈસા આગળ ગાંડા ચનાર વેપારીની સ્ત્રી પણ નથી; ને તો ફક્ત એક માતા છે કે જે જીવિખ્યતો વિચાર કરે છે અને આ કારણે જ મુન્હો કરવાની સક્તિ ધરાવે છે. એ પણ શક્ય નથી લાગતું કે બીજા પાત્રના બળ, સમૃદ્ધિ અને ઉત્કલતાની છાપ કોઈ ઉપર પડ્યા વગર ન રહે. છતાંયે એક પ્રખ્યાત તંત્રી, ૧૯૧૧માં નાટકનું વિવેચન કરતાં આ પ્રમાણે લખે છે.

“ હું Zheleznovzla કુટુંબ વિષે શું દરકાર રાખું ? નીચી બાજુની Pavel કે Tregedyની શું દરકાર કરું ? મૂખ Semyon અને તેના મૂખ રસ્તા પર ઝવેરાતની દુકાન હોવાના સ્વપ્નાની હું શું દરકાર કરું ? સાહિત્યમાં એવા ઘણા કુટુંબો છે કે જેના નસિબમાં મને ખૂબ રસ પડે છે... પણ Zheleznova કુટુંબમાં મને રસ પડતો નથી, તેની રજુઆત વખતે મને લાગ્યું કે મધ્યમ વર્ગના ઘરના બારણા પાસે છુપાઈ વાતો સાંભળવાની ગોક્કીએ મને ફરજ પાડી છે... ખરું કહું તો, Shelesnov—પિતાના મૃત્યુ પછી કોને પૈસા મળશે તેની પણ મને દરકાર નથી—તેની સ્ત્રીને મળશે કે તેના બાળકને ? તેના પ્રયોગ વખતે હું કંટાળી ગયો હતો. મારી આ શુષ્ક છાપ પડી છે તેના પર વિવેચન કરતાં પણ મને કંટાળો આવે છે.

“ ગોક્કીને આમાં શા માટે રસ પડ્યો હશે તે મને સમજતું નથી. આ કુટુંબ એવું શું છે ? વર્તમાનનો ઉપસંહાર ? ભૂતકાળને

અંક ચોથો [૧૨૩]

જેકતી દોરી ? કે કવિખ્યતો ઉદ્ભવ ? જેમ Larin, Prozorov અને Bezseenov કુટુંબમાં રશિયાનું પ્રતિનિધિ પડે છે તેમ શું આમાં પણ પડે છે ? ના, એવું આમાં કાંઈ નથી. એ તો ફક્ત Mr. N. પોતાના સંબંધી કુટુંબ Z કે જે NM. ગામમાં રહે છે તેના વિષે વર્ણન કરતી એક રસહીન વાતો છે.”

આ સાહિત્યના અધ્યાપાને યાદ રાખવો જોકે એ કારણ કે તો જ આ મહાન લેખકની સામે કેવા પૂર્વઘડાનો મોરચો ઊભો હતો તે સમજાશે.

વાંસ વર્ષ પછી, ગોર્કીના મૃત્યુ પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ, “ Vasa Zheleznova ”નું નવું રૂપાંતર બહાર પડ્યું. માતૃત્વની વેદનાને પાછળ ધોક્કાવામાં આવી અને Vasa અને તેની સમાજવાદી પુત્રવધુની વચ્ચેના વિરોધોએ આગળ રથાન લીધું. “ Vasa ”ની પહેલી કૃતિને બીજી કૃતિ સાથે સરખાવીએ તો બીજી તેમાં સાવ નાંવન જ છે અને તે વધારે નબળું નાટક છે.

ગોર્કીના દેશવટાનો અંત ૧૯૧૪માં આવ્યો. તેના રશિયા પાછા ફર્યા બાદ થોડા મહિનામાં જ પહેલાં વિશ્વ યુદ્ધમાં રશિયા કુદી પડ્યું અને તેણે જીના રાજ્યને હચમચાવી નાખ્યું અને ૧૯૧૭, ફેબ્રુઆરીના જંગમાં બોલ્શેવિકનાં ધસારાનો વિકાસ થયો. આ બધા વર્ષ દરમિયાન ગોર્કી રાજકારણમાં ખૂબ લામ લેતો હતો. તેણે જ્યારે લકાઈ ચાલુ રહી ત્યારે તેનો વિરોધ કર્યો, અને અનિયંત્રીત એવાં ‘વિનાશનાં બળોને ઢીલા, છૂટા મુકવા માટે તેણે બોલ્શેવિકોના વિરોધ કર્યો. પણ રાજકારણમાં પોત ગરકાવ છતાં તે તેના નાટકમાં ‘રાજકારણથી’ દૂર રહ્યો છે. આ નાટકો “ Vasa... તેમજ “ Zykovs ” (૧૯૧૪), “ The Old Man ” (૧૯૧૯) “ The Counter-Feit Coin ” (૧૯૨૬), “ Yegor Bulichove ” (૧૯૩૧), અને “ Dostiegeev & others ” (૧૯૩૩) છે. ફક્ત છેલ્લા બે નાટકમાં ગોર્કીએ રાજકારણની ઝાંખી આપી છે. બીજી

[૧૨૪] ઊંડા અંધારેથી

બાળુએ, ચાર નાટકોમાં માનવ સ્વભાવ ઉપર તે ખાસ પોતાની પસંદગી બતાવે છે. આ ચારે નાટકોમાં રપજતાના ખાસ ગુણો છે; આપખોળે ઉમા થતા અડચ મનવાળા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ (કે જેઓ છવનની હલકી પંક્તિમાંથી આવે છે, અને કોઈ પણ જાતની કળવણી પીના પૈસાદાર વેપારી કે ધંધાદારી થવાની ઇચ્છા રાખે છે) માટે ગોર્કી કાંઈક રસ બતાવે છે: તેમાં આ નાના મુડીવાદીના થોડા વખાણ આવે છે કે જેમાં Antipa Zykov અને Yegor BulyChov મુખ્ય છે અને તેના Enemies માં પાશ્વર્ય મુડીવાદી પર તેણે પ્રહાર કર્યા છે.

ગોર્કીના નાટકના કાર્યમાં અનોખી જ ભાવ પાડતું The Counterfeit coin છે. તેનો વિષય મનુષ્યના હૃદયની સમ્યાધ છે. આ નાટક ખૂબ અસર કરી જાય તેવું અને રસપ્રધાન છે, પણ તેનું વધારે પડતું રહસ્ય જરા અટપટું છે અને તે તેના પાત્રોના સીધા વખાણમાં, અને તેના વ્યક્તિગત કાયદાને રસતે જાય છે.

૧૯૧૮માં અને ૧૯૧૯માં રજુ થયેલા નાટકો “The Zykovs” અને “The Old Man” પર ખુબ ઓછું ધ્યાન અપાયું. આવીજ રીતિ ૧૯૨૭માં રજુ કરેલા “The Counterfeit Coin”ની થઈ. ખરૂં જોતાં “Yegor Bulychov”ની કૃતિ પહેલાં ગોર્કીના નાટકો (તેના અગાઉના “The Smug Citizens” અને “The Lower Depths”ના અપવાદ સિવાય) પોતાની મેળે ટકર જીલી ન શક્યાં. કદાચ ગોર્કીના ઇટાલીમાં લાંબા વસવાટને (૧૯૨૨-૩૦) કારણે આમ થયું હશે; અને કદાચ કાન્તિ પછી દશ વર્ષ સુધી રશિયામાં થીએટરમાં વિશાળ અનુભવો અને રાજકારણમાં તિવ્ર રસ જાળવાના જોરને લીધે આમ થયું હશે. “Dostigayev and Others” કે જે વધારે Plotless નાટક હતું અને જેમાં ગુચવણ અને ગોટાળાનું વર્ણન, વિરોધ અને છેવટે Bolshevik ક્રાંતિ નીચે યુર્જવા કુટુંબનું

અંક ચોથો [૧૨૫]

વેરણુછેરણુ થઈ જવાનું વર્ણન હતું, તે ૧૯૩૩માં રજુ થયું અને “Yegor Bulichov” કે જેનું અનિશ્ચિત પરીણામ આવે છે, તેની જેમ આ નાટક પણ સોવિયેટ રશિયામાં સારી રિતે સ્થપાઈ ગયું. તેવી જ રિતે રાજકીય હેતુને લીધે “Enemies” પણ સ્થપાઈ ગયું. ગોર્કીના મૃત્યુ પછી તેના બધાં નાટકો શ્રેષ્ઠ મનાયાં. ગોર્કીનું નાટ્યકર્તા તરીકે સ્મરણ થતું નથી પણ તેના કેટલાંયે નાટકો અને એ ઉપરાંત, Lower Depths, Yegor Bulichov, Enemies, અને “zykovs” એ બધાંયે લોકોમાં સારી પ્રસંશા મેળવી છે, જ્યારે બીજા નાટકોએ રશિયામાં અડચણ સ્થાન જમાવી લીધું છે.

તેના મોટા પંદર નાટકો ઉપરાંત ગોર્કીએ એક અંકો એ પ્રહસન લખ્યાં છે કે જે તેના જીવનકાળ દરમિયાન જ રજુ થયા હતાં અને બીજા જે નાટકો તેના મૃત્યુ પછી છપાયાં. આ પ્રહસન વિષે બહુ થોડું કહેવાનું છે. તેમાંનું એક, “The welcome” (૧૯૧૦) છે. તેમાં રમુજી વાર્તાલાપ અને આનંદી પાત્રો છે અને થોડે ઘણું અગે એખોવના “The Wedding” જેવું છે. પણ આમાં અભિનય ખૂબ જોડો છે. બીજું The Hard Working Man Solovtyakov (૧૯૨૦) છે કે જે સોવિયેટના અધિકારી પર ઉપહાસ છે.

ખૂબ વધારે મહત્વનાં નાટકો તો ગોર્કીના મૃત્યુ પછી બહાર પડ્યા હતાં તે છે. “Somov & Others” ચાર અંકનું નાટક લેખકની સ્વેચ્છા પ્રમાણે તૈયાર થયું હોવું જોઈએ (૧૯૩૦-૩૧). રશિયાનું જીવન આલેખવા જ ગોર્કીના પ્રયત્નો દર્શાવે છે. આ વાર્તા સોવિયેટના રાજ્યકારભારને ઉઠાડી મૂકવાનું કાવતરું રચતા ઈજનેરની ટાળા વિષે છે. આ પાત્રો રાજસત્તાની તૃષ્ણા માટે કે, નવા રાજ્યના તિરસ્કારથી, કે લોભીવૃત્તિ અને માનવી પ્રત્યેના જુસ્મનો બહોલો લેવાને માટે બહાર પડ્યા છે. ગવર્નમેન્ટના બધા જાણીતા હોદ્દેદારો અરોબર થયા સમયે આવે છે અને બધા કાવત્રાખોરોને પકડી લે છે.

[૧૨૬] ઊંડા અંધારેથી

સંવાદમાં થોડા આનંદી વાતાવરણ અને એક બે આનંદી પાત્રો સિવાય આ નાટકમાં સમનોલપણ નથી. તેની પેટા-વાર્તાનો અંત યાંત્રિક રિતે અને નિરંસ રિતે આવે છે.

તેનાં મૃત્યુ પછી “ Yakov Bogomolov ” છપાયું. (૧૯૨૬-૨૭માં) તેનો જોથો અંક લખવો રહી ગયો અને અપૂર્ણ જ રહ્યું. તે પછી “ Queer People ” ને મળતું આવે છે, અને તેનો વિષય તેના અગાઉના નાટકની જેમ પ્રેમની આંટીધુંટીનો જ છે. તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને સંવાદને લીધે ગોર્કીને આ નાટકે સંપૂર્ણ નિષ્ફળતા આપી છે, અને ખાસ કરીને રંગભૂમિને ચાહનારાઓને એક થયો છે.

ગોર્કીએ રશિયન નાટકમાં આપેલા પોતાના ફાળાને અંજલી આપી આ લેખ પૂરા કરી શકાય; તેની પાત્રની ખૂબ ઉંડી સમજ, તેનો પ્રકાશ પાડતો સંવાદ, તેની પ્રમાણીકતા, તેની નિતિમય સચ્ચાઈ, તેનો નવું શોધવાનો જુસ્સો, તેની લેખક તરીકેની વિશાળ પ્રસંશા એલેકઝાંડર બ્લોકે દર્શાવી છે તે વધારે યોગ્ય લાગે છે.

“ ગોર્કીએ પોતે ધાયું હતું તેના કરતાં તે વધારે મહાન છે, કારણ કે તેની બુદ્ધિ કરતાં તેનું સહજજ્ઞાન વધારે ગહન છે. તેની પોતાની બુદ્ધિનું મરણીયા જોમ, તેનું ખમીર, તેના પ્રયત્નોની ખાનદાની, તેની કલ્પનાની અનંતતા, તેના આંતર અનુભવોની પરાકાષ્ટાથી ગોર્કી ખરેખર ‘ રશિયન લેખક ’ છે.....હું જેમ પણ આગળ વધીને કહીશ કે ખરેખર ‘ રશિયા ’ તો (કે જેથી વધારે સારું ‘ રૂશ ’) નહાના સંસ્થાનો, રાજ્યસત્તાની માલીકી, રાજ્યનાં દેવળો, સામાજિક ધર્માધિકારી સત્તા વિ-વી પર છે—નૈટલે કે વિશાળ, અનંત, વિપુલ, ઉંડા વિચારો અને સમૃદ્ધિવાળો ‘ રૂશ ’ના નામ નીચે આપણે બેગા થવાને ટેવાયા છીએ, તેનું અસ્તિત્વ ખરેખર હોય તો આપણે ગોર્કીને આપણા આ પ્રિય રુસનું ઉંચી કક્ષાએ વર્ણન કરતા કલાકાર તરીકે ઓળખવો જ જોઈએ.”

ગોર્કીની જીવન યાત્રાની મૂખ્ય તારીખો

૧૮૬૮ માં ૨૮ મી માર્ચે એલેક્સી મેક્સીમોવીચ પેશ્કોવને ત્યાં વોલ્ગાને તિરે નીઝની નોવગોરોડમાં જન્મ.

૧૮૭૨—પિતાનું મૃત્યુ.

૧૮૭૮—માતાનું મૃત્યુ; મોઝીની દુકાને નોકરી.

૧૮૮૦—વોલ્ગા સ્ટીમર ઉપર રસોયાની જોડે નોકરી કરતાં રસોયાએ વાંચનનો નાદ લગાડ્યો.

૧૮૮૧-૮૨ માં પક્ષી પકડનાર તરીકે, પુસ્તકાલયના અંથપાળ તરીકે તથા ચિત્રકારની દુકાને નોકરી કરી.

૧૮૮૪—કાર્જનમાં તદ્દન નિર્ધન અવસ્થામાં દલિતો અને મજૂરો જોડે કાર્ય કર્યું; ભડીયારખાનામાં પશુ મજૂરી કરી.

૧૮૮૮—કેટલાક ક્રાંતિવાદીઓના પરિચયમાં આવી ખેડૂતોમાં ક્રાંતિનો પ્રચાર કર્યો. પુષ્કળ રખડપાટ કરી.

૧૮૮૯-૯૦ માં રેલ્વે લાઇન પર રાત્રી ચોકીદાર તરીકે રહ્યો.

૧૮૮૯-માં પકડાઈને નીઝની—નોવગોરોડની જેલમાં થોડા વખત રહ્યો. છૂટ્યા પછી વોલ્ગા કીમીયા અને કોકસસના પ્રદેશોમાં ફરી રખડપાટ કરી.

૧૮૯૦—લેખક કારોલેન્કોના સમાગમમાં આવ્યો.

૧૮૯૨—તેની પ્રથમ વાર્તા ‘ મકર-સુદ્ર ’, ‘ કેવકાઝ ’ નામના પત્રમાં પ્રગટ થઈ. આ વખતે તેણે ગોર્કીનું (કડવો) તખલ્લુસ ધારણ કર્યું.

૧૮૯૩-૯૪-૯૫—‘ ઝાંઝ ફાધર ’ ‘ આરકીપ એન્ડલેન્કા ’ ‘ માય ટ્રાવેલીંગ કંપેનીયન ’ ‘ ચેલકશ્ચ ’ ‘ સોંગ ઓફ ધ ફાસ્કન ’ ‘ ઓન ધી રાફ્ટ ’ ઈ, વાર્તાઓ લખી.

૧૮૯૫-૯૬—‘ સમારા ’ ‘ ઓડેસા ’ વ. સામાયિકોમાં વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ.

[૧૨૮] જિંઠા અંધારેથી

૧૮૯૬—ક્ષય થતાં તેને હવાફેર માટે કીમીયા જવું પડ્યું.

૧૮૯૭—‘કીચર ઘેટ વન્સ વેર મેન’ અને ‘માલ્વા’ લખી.

૧૮૯૮—પ્રથમ વાર્તા સંગ્રહ બહાર પડ્યો. અને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓ માટે ધરપકડ થઈ; થોડાવખત પછી મુક્તિ.

૧૮૯૯—એખોવ સાથે મુલાકાત અને ‘ટવેન્ટી-સીક્સ મેન એન્ડ એ ગર્લ’ અને ‘ફેર્મા ગોર્ડ’ટાવ,’ નામે વાર્તાઓ લખી.

૧૯૦૦—ટોલસ્ટોય સાથે મુલાકાત.

૧૯૦૧—સોરમાંવાના કામદારોને સંબોધીને ક્રાંતિકારી પત્રિકા પ્રગટ કરવા માટે ધરપકડ.

૧૯૦૨—આરઝામાઝમાં હુલ્લાર થયો. એકઠેમી ઓફ સાયન્સીઝ માં સભ્ય તરીકે ચુંટાતા ઝારે તે ચુંટણી નામંજુર કરી. રશીયન સોશીયલ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી જાડે કરાર કર્યા.

‘લોઅર ડેપ્થસ’ નામનું નાટક લખ્યું.

૧૯૦૩-૪માં તેના પુસ્તકોની ઉપરા ઉપરી આવૃત્તિઓ થવા માંડી.

૧૯૦૫ માં ‘નોટસ ઓન પ્રીલીમીનરીઝમ’ બહાર પડ્યું; સેન્ટ-પીટસબર્ગમાં પકડાઈ જેલમાં જવું પડ્યું; જેલમાં જ ‘ચીલ્ડ્રન ઓફ ધ સન’ લખ્યું. બહાર ઇન્ટરનેશનલ વિરોધ કરતાં તેની મુક્તિ થઈ અને બહાર આવી બોલ્શેવિકોના એક પત્ર ‘ન્યુ લાઈફ’ નું લેનીનની દેખરેખ હેઠળ સંપાદન રિવકાયું.

૧૯૦૬—મોસ્કોમાં થયેલી ક્રાંતિમાં ભાગ લેવા માટે પરદેશ જવું પડ્યું. આ અરસામાં તેણે અમેરિકા ઇટાલી વ. રશ્યન પ્રવાસ કર્યો, અને ‘એનીમીઝ’ ‘રશીયન ઝાર’ ‘કામરેડ’ ‘સીટી ઓફ વ્હો ડેવીલ’ ‘એ પોલીટીકલ એકસાઈલ’ વ. લખ્યાં.

૧૯૦૭—લંડનમાં રશીયન સોશીયલ ડેમોક્રેટીક પાર્ટીની કોંગ્રેસમાં ભાગ લીધો ‘મધર’ નામની નવલકથા લખી.

૧૯૦૮—કેપરીમાં લેનીનને મળ્યો. આધ્યાત્મિકતા તરફ વલણ.

૧૯૦૯-૧૦મી ‘ધ લાઈફ ઓફ સુપરફુઅસ મેન’ અને

અંક ચોથો [૧૨૯]

‘વાસા ઝેલેઝોવા’ લખ્યાં. ૧૯૧૧ માં વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો.

૧૯૧૩—રાજકીય પરિસ્થિતિ સુધરતાં પાછો રુશિયા આવ્યો અને ‘એન્લાઇટનમેન્ટ’ નામનાં પત્રનું સાહિત્ય પાતું. સંભાળ્યું. સાથે ‘એકોસ રશીયા’ ‘અપ્પાઉટ કારમા ટોવીઝમ’ વ. પુસ્તકો લખ્યાં.

૧૯૧૪ માં ‘માય આઈડેડહુડ કંપલીટેડ’ લખ્યું.

૧૯૧૫ યુદ્ધ દરમ્યાન ‘એનલ્સ’ નામના પત્રનો મુખ્ય તંત્રી બન્યો.

૧૯૧૭ માં ‘એ ફ્રી એસોશીએશન ફોર ધ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ ડીફયુઝન ઓફ ધ પોઝીટીવ સાયન્સીઝ’ નામનું એક મંડળ પેટ્રોગ્રેડમાં સ્થાપ્યું.

૧૯૧૭-૧૮ માં સોવીએટ સત્તાને ટેકા આપ્યો. છે પણ એમાં તરત ન બેસાયો.

૧૯૧૯—વિજ્ઞાનીઓમાં આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા માટેના કમીશનનો પ્રમુખ બન્યો અને ‘લાઇફ ઓફ ધ વર્લ્ડ.’ અને ‘લીયો ટોલસ્ટોય’ નું જીવન લખ્યું.

૧૯૨૧ પરદેશગમન કર્યું.

૧૯૨૩ માં ‘માય યુનીવર્સીટીઝ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું.

૧૯૨૪ ઇટાલી ગયો.

૧૯૨૫-૨૬ માં ‘રાઈઝ એન્ડ ફોલ ઓફ આટોમોનોટઝ અને એલ બી ફ્રેસીન’ લખ્યું.

૧૯૨૮—તેના ૬૦ મા જન્મદિવસે રુશિયા પાછો ફર્યો છે.

૧૯૨૯—મધ્યસ્થ કારોબારીમાં સભ્ય તરીકે યુટીસીમાં ઉગતા લેખકોને ઉત્તેજન આપ્યું.

૧૯૩૦—તેની દેખરેખ નીચે ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરાવ્યું.

૧૯૩૧—ગોકર્નીની દોરવણી હેઠળ યુ. એસ. એસ. આર. ની ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ લખાવવાનું સરકારે નક્કી કર્યું.

[૧૩૦] ઊંડા અંધારેથી

૧૯૩૨—તેની સાહિત્યોપાસનાની ચાલીસમી જ્યન્તિ ઉજવાઈ.
તેના માનમાં એક ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સંસ્થા સ્થપાઈ.

૧૯૩૩—‘ ડીસ્ટીગેફ અને બીબ્બ ’ બહાર પડ્યું.

૧૯૩૪—સોવિયેટ લેખકોની પ્રથમ પરિષદ ભરી ‘ સોવિયેટ સાહિત્ય ’ નામનો નિબંધ લખ્યો.

૧૯૩૬—મોસ્કો ખાતે ૧૮મી જૂને મૃત્યુ; ‘ સેમગીન ’ ભાગ ૪ પ્રગટ થયું.

૧૯૩૮ માં થયેલ સોવિયેટ વિરોધી કાવત્રાની તપાસમાં જણાયું કે તેના મંત્રી અને ડોક્ટરોએ ટ્રોટ્સ્કી પક્ષે રહીને ગોર્કીને મારી નાખવા માટે છાના પગલાં લીધેલા. સોવિયેટના નેતાઓને મારી નાખવાના કાવત્રામાં એમનું મૃત્યુ થયું.

